TANULMÁNYOK

A CSÁSZÁRKULTUSZ FŐOLTÁRA PANNONIA SUPERIORBAN

TÓTH ENDRE*

Fettich Nándor
emlékére

A Közép-Duna vidék római tartományaiban kevésbé ismerjük a császárkultusz központi szervezeteinek a helyét, még kevésbé a topográfiáját. Savaria kivételt jelent. A Claudius császár által alapított colonia településszerkezete a mintegy 200 éves megfigyelések és ásatások eredményeként ismertté vált. A Perint és a Gyöngyös patakok között fekszik a városfalakkal körbevett városmag. A colonia temetői a beépített területen kívül találhatóak. A coloniától nyugatra a Perint patak által elválasztott területen nincsenek temetkezések. Ennek a területnek a nyugati szélén fekszik a római színház. A színház és a Perint patak közti mintegy 500 × 300 m²-es területen kerültek elő azok a szakrális emlékek, oltárok, amelyekből következtetni lehetett arra, hogy ott állt a provinciális forum és az ara Augustorum. A tanulmányban a császárkultusz központi topográfiáját és az eddig felszínre jutott leleteket foglalom össze.

A császárkultusz központi intézménye felállításának idejét egyik pannón tartományban sem ismerjük. Az ara Augustorum főpapjait ugyanis csak a 2. századtól fennmaradt feliratok említik. Ezért nem lehet tudni, hogy az intézményt már az osztatlan Pannoniában megalapították-e, vagy ez csak a tartomány kettéosztása után következett be. Traianus Pannoniát Kr. u. 106-ban észak–déli irányban ketté osztotta. Mindkét tartományban ez időtől számítják a concilium létét.¹ Nem lehetetlen azonban, hogy az intézményt már az egységes tartományban megszervezték. Ha ez így igaz, akkor ennek székhelye minden bizonnyal azonos a későbbivel, azaz Savariával. Pannonia kettéosztása után a keleti tartományrészben is meg kellett szervezni a császárkultusz intézményeit. Fitz Jenő és mások szerint ennek helye a Tácon feltárt település volt. A tartomány kettéosztását követően Pannonia Inferiorban csupán egyetlen város maradt. Urbanizáció Flavius korral bezáróan szinte kizárólag a nyugati tartományrészen, ott is a Borostyánkő út körzetében és a Drávától délre történt. A kettéosztás után Pannonia Inferiorba egyetlen város, a flaviusi colonia, Sirmium került. Amíg a tartományt nem municipalizálták, addig aligha volt

szükség a concilium és a császártisztelet főoltárának a felállítására. Ezért Pannonia Inferiorban Hadrianus városalapításai előtt valószínűtlen az intézmény megszervezése. Az ara Augustorum helyének legvalószínűbben a hadrianusi coloniát, Mursat tartom.² A város központi fekvése miatt alkalmas volt arra, hogy a hosszan elnyúló tartomány távolfekvő déli és az északi részéből egyaránt el lehessen jutni.

Pannonia Superior kultuszközpontját néhány felirat alapján Th. Mommsen Savariában kereste:³ következtetése kiállta az idő próbáját. Fettich Nándor, aki a város római leleteit, emlékeit és topográfiáját kitűnően ismerte, már 1923-ban felvetette, hogy a császárkultusz építményei Savaria nyugati részén álltak.⁴ A colonia településszerkezetének a megismerése⁵ egyúttal a kultuszközpont helyének biztos kijelölését eredményezte és igazolta Fettich felvetését.⁶ A feliratok és leletek lehetővé tették a provinciális forum fekvésének meghatározását. A kultuszközpont helyének a meghatározása különösen fontos,

* Tóth Endre. Magyar Nemzeti Múzeum. H-1370 Budapest, Pf. 364.

¹ DEININGER 1965, 116.

² TÓTH 2001, 29–30.

³ MOMMSEN, CIL III p. 525; DEININGER 1965, 116; MÓCSY 1962, 595.

⁴ FETTICH 1920–1922.

⁵ Összefoglalóan: BUÓCZ 1967; TÓTH 1971; KISS–TÓTH–ZÁGORHIDY CZIGÁNY 1998, 39.

⁶ TÓTH 2001, 313–420.

mert a lugdunumi, tarracoi, és a virunumi császárkultuszközpont helyének ismeretében általános következtetésekre alkalmasabbá válik. Ezt pedig a többi, Közép-Duna vidéki tartomány – beleértve Pannonia Inferiort is – mindeddig ismeretlen fekvésű kultuszközpontjainak a kutatásában nem elhanyagolható körülmény.

Tanulmányomban összefoglalom mindazt, amit Pannonia Superior császárkultusz főpapjairól és a savariai kultuszközpontról tudni lehet.

Tartományi főpapok

A két pannon tartományból csak tucatnyi főpap neve ismert. Superiorból kétszer annyi, mint Inferiorból. Mindkét tartományból egy-egy építési felirat kivételével oltárokon olvasható a főpapok neve. Ez roppant kis szám, ha meggondoljuk, hogy Superiorban legalább kétszáz, Inferiorban is vagy 130 éven keresztül minden évben választottak főpapokat.

Pannonia Superior:

Lelőhely	Dedikáció	Állító	Az állító hivatalai		Papi tisztség
1. Savaria	<i>Nemesis</i>	<i>L. Valerius Valerianus</i>	<i>decurio Sisc, I vir, Ivir qq, flamen divi Claudii</i>		<i>sac. p. P.s.</i>
2. Varaždinske-Toplice	<i>Minerva Medica</i>	<i>L. Claudius Quirina Moderatus</i>	<i>dec. col. Cl. Savariae</i>	<i>dec. mun. Ael Sallae</i>	<i>sacerdot. arae Aug.</i>
3.		<i>M. Valerius Maximianus</i>	<i>quinquennalis Poetoviensis</i>		<i>sacerdotalis</i>
4. Savaria	<i>építési felirat</i>	<i>L. Valerius Verus</i>	<i>dec. col. Cl. Savariae</i>		<i>sacerdotalis pr. P. s.</i>
5. Savaria	?	?	<i>dec. c. Cl. Savariae</i>	<i>dec. Col. Sept. Karnunti</i>	<i>sac. arae prov. Ps.</i>
6. Carnuntum 219. aug. 23.	<i>Genius</i>	<i>Faustinianus e. p.</i>	<i>dec. c. C. A. S.</i>	<i>dec. C.S.A.A. Karnunti</i>	<i>sacerdotalis p. Ps.</i>
7. Krizovljan IJA 449	<i>IOM Culm.</i>	<i>M. Aurelius Maximinus</i>	<i>dec. col. Poet. hon. Iivir qq.</i>		<i>sacerdos pr. Pann. sup</i>
8. Degoj 233.	<i>IOM nundi</i>	<i>C. D. Quir. Victorinus</i>	<i>dec. col. Sisciae Iivir e. R.</i>		<i>sac. provinciae</i>
9. Savaria	<i>Nemesis Aug.</i>	<i>Valerius Ursus</i>	<i>omnibus honoribus functus</i>		<i>vir sacerdotalis</i>

Pannonia Inferior:

Lelőhely	Dedikáció	Állító	Az állító hivatalai		Papi tisztség
10. Bátmonostor	<i>építési felirat</i>	<i>C. Titius Antonius Peculiaris</i>	<i>dec. col. Aquincensium</i>	<i>dec. mun. Sing., Iivir flamen</i>	<i>sacerdos arae Aug. P. Infer.</i>
11. Pécs	<i>oltár</i>	?	<i>Iivir col. Cibala</i>		<i>[sac.] prov. P. Inf.</i>
12. Dunapentele	<i>Genius</i>	<i>M. Ulpius</i>	<i>Iivir m. Aquinc</i>	<i>dec. col. Mursensium</i>	<i>sacerd. pr. [pr. Pann. inf.]</i>
13. Aquincum	<i>Nemesis</i>	<i>Aurelius Audentius</i>	<i>Curattor r. p. Aquin.</i>		<i>sacer. provinciae</i>

A császárkultusz szakrális építményét Pannonia Superiorban és Inferiorban azonosan ara Augusti (Augustorum)-nak nevezik. Az elnevezés kifejezi, hogy a szertartások az oltár körzetében folytak, ugyanúgy mint Lugdunumban. A kultusz színhelyének, a provinciális forumnak a középpontjában az oltár állt. A templomnak – szemben más tartományokkal – sem a főpapok megnevezésében, sem azon kívül nem maradt nyoma. Hogy a szentkerületben templom(ok) is épült(ek), az aligha kétséges.

A főpap és hivatala megnevezése mindkét tartományban azonos. A főpapot *sacerdos*-nak, a volt főpapot a letöltött hivatalt jelölő szokásos képzéssel *sacerdotalis*-nak nevezik.⁷ A *sac(...)*, *sacer(...)* rövidítésből nem mindig állapítható meg, hogy hivatalban lévő, vagy a hivatalt már betöltött személy állította-e a feliratot. A főpap megnevezésében az *ara* birtokos esetben áll: a *sacerdos aerae Augusti* kétszer Superiorban (2., 4. számok) és egyszer, bővebb formában Inferiorban: *sacerdos aerae Augusti nostri provinciae Pannoniae inferioris* (8. szám). Gyakoribb a *sacerdos (sacerdotalis) provinciae* (1, 3, 5, 6, 7, 9–11. számok) megjelölés. A hivatalban tevékenykedő és a volt főpapok között az intézmény megjelölésében nem figyelhető meg különbség.

Mindkét tartományból több olyan pap ismert, akinek a hivatalát csupán a *sacerdos* jelöli. Ezek nem tarthatók tartományi főpapoknak.⁸ Jórészüket Dolichenus – pap,⁹ vagy a szó municipális papi tisztséget jelöl. Tartományi főpap feliratán a *sacerdos* után az *aerae Aug.-t*, vagy a tartomány nevét kiírták. Talán egy esetben lehet kivételt tenni: M. Valerius Maximianus¹⁰ legatus legionis feliratain teljes néven nevezte meg apját: M. Valerius Maximianus quinquennalis, *sacerdotalis*¹¹-t. H.-G. Pflaum a poetovioi magistratust Pannonia Superior főpapjának tartotta.¹² Fitz Jenő a p. P. S. hiányára hivatkozva ezt tagadta.¹³ Ebben az esetben a tartománynév hiányát nem tartom kizáró oknak. A fiú, Valerius Maximus apja teljes nevét a saját cursusára íratta ki, de apjának a legmagasabb tisztségei csak csonka megfogalmazásban olvashatóak: a *quinquennalis* és a *sacerdotalis*. A szokatlanul bő filiációban mindkét hivatalt a leg-

magasabbnak kell tartanunk: nem az apa, hanem a fia cursusát tartalmazza a felirat; ezért az apa tisztségeinek teljes és részletes felsorolása nem várható el. Ezért feltételelesen ugyan, de Valerius Maximianust tartományi főpapnak tartom.

A főpapok karrierje alakulásában némi szabályosságot lehet felfedezni. Felirataik jellege eltérő. A magánindíttatásból állított oltárok és az építési feliratok szövegezésétől nem várható el, hogy a főpapok cursusát felsorolják. Mégis, tendenciaszerűen következtetni lehet a főpapi hivatal betöltésének a feltételeire: milyen magistratusi körből kerültek megválasztásra. Superiorban négy főpap korábban egyetlen városban viselt hivatalt. Hárman közülük duumviri voltak (kettő Sisciában, egy Poetovioban). Ketten vagy hárman (attól függően, hogy az 5. és 6. számú felirat állítója azonos személy volt-e vagy nem) nem jutottak el a duumviratusig, viszont két városban voltak decuriok.¹⁴

Eltérés egy esetben áll fenn. A savariai crypta helyreállítási feliraton az egyik építtetőnek (Valerius Verus) csupán savaria decurionátusa olvasható (4. szám). Társának, Cnoriusz Sabanianusnak is csak a legmagasabb tisztségét vésette rá a felíratra. Ezért nem szükséges, hogy Valerius Verus a más városban viselt tisztségét is feltüntesse: jellegénél fogva a felirat nem ad cursus felsorolást.

Tehát a pannon tartományokban a főpapi tisztség betölthetőségének az volt feltétele, hogy a jelölt legalább egy városban legyen duumvir (ill. III vir), vagy két városban legyen decurio, vagy ennél magasabb hivatalt kellett betöltenie (Pannonia Inferior 4. szám). A superiori feliratokon megfigyelhető választási feltételnek a kisszámú inferiori felirat legalábbis nem mond ellent.

Egy felirat van Pannonia Superiorban, amelyik talán szintén főpapra vonatkozik. *Valer(ius) Ursus / vir sacer(otalis) / omnibus / honorib(us) / functus* Nemesis Augustának állított oltárt. Nem

⁷ A főpap neve más tartományokban (flamen vagy *sacerdos*), összegezve: Dizionario Epigrafico II 567; DEININGER 1965, 148.

⁸ DEININGER 1965, 148; LADAGE 1971.

⁹ TÓTH I., 1971, 23–28 = 1976, 15–30.

¹⁰ FITZ 1993, II. nr. 349, pp. 618–626.

¹¹ AnÉpigr. 1956:124 = Dobó nr. 536; CIL VIII 4600 = DOBÓ 571.

¹² PFLAUM 1955, 138.

¹³ FITZ 1993, II. 619.

¹⁴ Inferiorban nincsen olyan főpap, aki korábban bizonyíthatóan duumvir volt. Ketten két-két városban voltak decuriok. Antonius Peculiaris Aquincumban és egy Moesia superior városban, Singidunumban volt decurio. Ha a superiori feliratokat példának tekintjük, akkor Cibalae tisztségviselője Ilvir volt: a felirat csak egy városi magistratussal egészíthető ki. Mivel superiorban bizonyítható az egy város duumvirje vagy két város decuriója feltétel, akkor az ismeretlennek Cibalae duumvirjének kellett lennie. M. Ulpius [...] aquincumi duumvirátusa kiegészítés. Mursa decurioja volt és lehetséges, hogy ugyanez a tisztsége volt Aquincumban is. Aurelius Audentius *curator rei publicae Aquincensis* volt. A tisztség nem tekinthető kivételnek, mivel az curatori hivatal magasabb volt a duumvirátusnál. KORNEMANN, curatores, RE IV, 1806–1811.

lehetetlen, hogy Ursus tartományi főpap volt. Azokban az esetekben, amikor az állító cursusa csak a legmagasabb civil tisztséget adja meg, majd a sacerdotalist, az eddig előkerült feliratok alapján nem dönthető el, hogy a sacerdotalis a tartományi főpapi tisztséget is jelöli-e.

Figyelemreméltó, hogy a superiori főpapok közül ketten vagy hárman a Valerius gentilitiumot viselik, kettőnek a praenomenje is azonos (Lucius). Lehetséges, hogy a főpapi tisztséget egyes családok több generáción keresztül töltötték be. Bár meg kell jegyezni, hogy a Valerius gentilitium igen gyakori Pannoniában.

A tartomány conciliumának működéséről nem maradt adat, felirat sem említi. A főpapok feliratain kívül csupán egyetlen olyan maradt fenn, amelyből következtetni lehet a császárkultusz további vallásos testületére. Kr. u. 228-ban Pannonia Superior geniusa collegiumának magisterei: Q. Gavius Maximus és Q. Torius Priscianus Savariában szobrot állítottak Victoriának.¹⁵ Ez a collegium – még ha a magisterei feltehetőleg savariai származásúak voltak is¹⁶ – nem municipális testület volt, hanem tartományi császárkultuszhoz kapcsolható. A collegium élén magisterek álltak, és két *scriba* segítette működésüket. A tartományok geniusát említik a feliratok.¹⁷ A savariai felirat szerint Pannonia Superiorban testület gondoskodott tiszteletéről. A tartomány geniusának *collegiuma* máshonnan nem ismert. A provincia geniusának ugyan bárhol állíthattak oltárt, de ahol a *collegiuma* működött, leginkább ott lehetett a császárkultuszközpont.¹⁸

A császárkultusz főoltára Savariában

A kultuszközpont helyére következtethetünk abból, ha a főpapok nem saját magistratusuk területén, hanem máshol állítottak oltárt. Négy főpap oltára Savariában került elő. Egy-egy további feliratot sacerdotalis állított Carnuntumban illetve Varasdeplacen (Varasdinsko Teplice, Hor-

vátország). Főpap által biztosan a hivatali évében állított oltárt egyet ismerünk: M. Aurelius Maximinus sacerdos-ként állított oltárt Poetovio territoriumán. Ilyen lehet még L. Valerius Valerianus sisciai duumvir Nemesis oltára Savariában.

A savariai kultuszközpont további epigráfiai bizonyítékai az egy-egy pannoniai város nevét, Siscia-t és Scarbantia-t tartalmazó, elveszett feliratok. A két feliratot a Perint patak nyugati partján alakult Óperint faluban írta le Schoenwisner István.¹⁹ A Sisciát és Scarbantiát említő felirat óperinti falusi őrzési helye meghatározó fontosságú a provinciális forum helyének kijelölésében. A bázis a kultuszközpont fekvésének a bizonyítéka. A városok nevét a lehető leghivatalosabb formában örökítették meg; mindkettő nevét alany esetben tartalmazza a felirat. Nem magistratusának tagjait, nem polgárait, hanem magát a várost nevezték meg. A concilium székhelyén szükségszerű a tartományi városok képviselőinek a jelenléte. A városi küldöttek helyét jelezték, vagy megszemélyesített városok, várostychék szobra állt rajtuk,²⁰ nem érdemes találgatni, mert a bázisok vastagsága és felső felületképzésük ismeretlen.

A két városfeliratnak nemcsak a savariai lelőhelye fontos, hanem a 18. század végi őrzési helyük is. A 15. századtól ismert római felirat- és faragványgyűjtés nemcsak a Szombathelyen birtokos győri püspökökre, hanem az újkortól a városi polgárookra is jellemző volt. Amikor Schoenwisner István, majd később, az 1860-as évektől kezdődően az őrzési- és lelőhelyüket feljegyezték, sokuknak hosszú, ismeretlen előlete volt, ezért eredeti felállítási helyük meghatározhatatlan és a római várostopográfia számára nem hasznosítható. A coloniát és a rátelepült középkori mezővárost nyugaton egyaránt határoló Perint (római néven Savaria) pataktól és a patakparti Óperint falucskától nyugatra a dombokig szántóföldek húzódtak. A körzet beépítése csak a 19. század utolsó harmadában kezdődött meg.²¹ A modern beépítés alkalmával ott előkerült leletek,

¹⁵ SM 67. 10. 122, CIL III 4168 = ILS 7118 = RIU 1 31 = Steind. 68.

¹⁶ A Q. Gavius (RIU I 142: Probus, Ondódi sírkő), mind a Torius italicus családnevek (CIL III 4150 = RIU I 22) Savariából ismertek.

¹⁷ *Genius Illyricum*: ILS 9023, *Genius Noricorum* ILS 3675; *Genius provinciae Pannoniae* CIL III 3923a; CIL III 10 396, Aquincum: *Dis et Genio provinciae Pannoniae C. Val. Pude(n)s leg. Aug. pr. pr.*; 4168, VII 1113, *Genius Daciurum* CIL III 993.

¹⁸ Lipp Vilmos ennek a feliratnak az alapján következtetett a tartományi székhelyre (LIPP 1871, 222): következtetése – eltekintve a pontatlan megfogalmazástól – helyes volt.

¹⁹ SCHOENWISNER 1791, 51–52.

²⁰ Deininger vetette fel a megszemélyesített városszobrokat a lugdunumi példa alapján, DEININGER 1965, 116, 11. jegyzet.

²¹ Perint falu főutcájának meghosszabbítása a dombon épült kápolnához vezető földút volt, amely a város 1880-as térképén fel van tüntetve. A körzet városias kiépítése ugyanekkor, az 1880-as években kezdődött el. Az út a Kálvária utca nevet kapta, 1950–1990 között a neve Zsirai Lajos utca, 1990-től visszakapta régi nevét. 1882-ben a régi utat szegélyező Kálvária-stációkat és az ún. Kálvária kaput lebontották, a stációkat nyugatabbra a dombra építették és megkezdődött az egykori szántóföldek parcellázása (KUNCZ-KÁRPÁTI 286; FEISZT 1995, 37).

kőfaragványok lelőhelye elsődleges, mert nem az építkezésekhez szállították oda. Ami a 19. század utolsó évtizedeiben ott került elő, az a római korban is ott volt felállítva.

A provinciális forum helyét Savariában további feliratok és más leletek is jelzik. A coloniától nyugatra fekvő terület nyugati határán húzódó dombsor szélén találták Valerius Valerianus sisciai duumvir oltárát, amely Fettich Nándor számára útmutató volt. Az oltár lelőhelye alapján következtetett császárkultusz helyére. A Nemesis oltár Savaria nyugati határán húzódó dombvonulatba félkörösen mélyedő római színház mellett került elő.²² Lelőhelye elsődleges, szemben a colonia – egyben a középkori Szombathely – területén leírt oltárokéval. A lelőhely hitelességét a Nemesisnek szóló dedikáció és a színház közelsége megerősíti: a Nemesis oltárok szokásos lelőhelye az amphiteatrumok környéke. Az 1920-as években, amikor Fettich Nándor közzétette az oltárt és más faragványokat, a környéket jelölte meg a császárkultuszközpont lehetséges területének. Sejtését a leletek és a colonia topográfiaja megerősítette és pontosította.

Szombathelyen és közvetlen környékén az 1820-as évek óta megfigyelt leletek és feltárások akkor is eredményt hoztak, ha a várostól nyugatra fekvő terület beépítését, épületeit valójában alig ismerjük. A coloniát nyugaton a Perint patak (*Savaria*), keleten a ma Gyöngyösnek nevezett, római eredetű mesterséges csatorna határolja (római kori neve nem maradt fenn).²³ A városból észak, dél (Borostyánkő-út) és kelet felé vezető utak mentén az 1. sz. második felétől temetkeztek, és a sírmezők az utak mentén hosszan elhúzódnak.²⁴ A keresztények a keleti temetőbe te-

metkeztek, és ez maradt az 1960-as évekig Savaria majd Szombathely lakóinak folyamatosan használt temetkezési helye.²⁵ A temetők kiterjedését az elmúlt másfélszáz évben előkerült sírok biztonsággal meghatározzák. Északon, keleten és délen, közvetlenül a beépített városterület határán már sírok bukkannak a felszínre. A Perint pataktól nyugatra húzódó egykori szántóföldek, ma utcák leletei azonban a város többi részén előkerültek, jellemzően különböznek. Ott ugyanis nincsenek temetkezések, csak a pataktól egy kilométerrel nyugatabbra, a domboknál²⁶ (1. kép). Kerámiaégető kemencék is csak ennek a körzetnek északi határán kerülnek elő. A K-Ny-i irányban húzódó, téglalap alakú terület hossza a Dózsa Gy.-Körmendi utcák vonalától nyugatra 5–600 m, észak–déli szélessége pedig 3–400 méter. Savariából a színházig ezen a területen át lehetett eljutni. A sír- és műhelymentes „fehér folt” feltűnő. Az értelmezést az ott napvilágra került vallási emlékek segítik.

E terület nyugati szélén, a dombvonulat oldalába vágott félköríves bemélyedésre (2. kép) régen felfigyeltek. Ismereteink szerint először Bredetzky Sámuel emlékezik meg róla, aki 1803-ban járt Szombathelyen, és a 12 m magas dombvonulatra épült Kálváriáról figyelte a várost.²⁷ Az „amphiteatrum” a 18. században épült kálvária templom északi szomszédja. A 19. század második felében még láthatóak voltak a cavea maradványai, amelyeket a 19. század legvégén a Palace-szálló építkezéséhez hordtak el.²⁸ Varsányi János mérnök és Lakner Endre ismerték a maradványokat 1871-ben.²⁹ 1955-ben Kralovánszky Alán és Soproni Sándor végzett kisebb leletmentést:³⁰ mindössze annyit tudtak megállapítani, hogy valóban római falak húzódnak a földben. A domboldalba vágott félköríves maradvány alapján inkább színházra, mint amphiteatrumra lehet gondolni. A Szent Quirinus-passió szerint a sisciai püspököt – amint arról még

²² FETTICH 1920–1922; KISS–TÓTH–ZÁGORHIDY CZIGÁNY 1998, 51.

²³ A két patak között, az insularendszer leszűkítésével, talán a 3. század második felében épült meg a városfal, amely csekély szélessége (110 cm) ellenére, a belső oldalán a széles földtöltés miatt megfelelő védelmet biztosított. A városfalak a leszűkített városterületet zárják körbe, ami a későbbi császárkori építésnek felel meg. Az a terület, amelyet a falak körbefognak, egyúttal azonban a városnak egy korábbi fejlődési periódusa; egyrészt ez, másrészt a városfal belső oldalának feltöltéséből előkerülő korábbi császárkori leletek azt a benyomást keltik, hogy a városfal nem késő római, hanem korábbi. Az ellentmondás ma még feloldhatatlan: kizárt egy olyan városfal, amely a 2. század közepén épült, mert a város utcarendszere és csatornahálózata túlnyúlik rajta. Ha a városfalon az utcák vonalában kapukat nyitottak, és az utcák alatt csatornák a fossán keresztül húzódtak, akkor védelmi funkciója teljesen megszűnt, értelmetlenné vált. Hacsak a 4. században nem építettek meg egy sokkalta nagyobb területet körbefogó városfalat, amely azonban mindeddig nem került elő.

²⁴ BUÓCZ 1967; TÓTH 1971; KISS–TÓTH–ZÁGORHIDY CZIGÁNY 1998, 51–52.

²⁵ KISS–TÓTH–ZÁGORHIDY CZIGÁNY 1998, 73.

²⁶ Sírkertek a Kálváriától balra a második, a Ritter család szőlőjében; LIPP 1871, 264.

²⁷ BREDETZKY 1804, 138.

²⁸ Vörös Imre ügyvéd levélben jelentette, hogy Szombathelyen 30 évvel korábban a Kálvária mellett a római amphiteatrumnak még látszottak a romjai, Magyar Akadémiai Értesítő 1847, 88. Kis Gyula 1847, IV. 26. Stadler Izidor közlése Paulovicsnak, a köveket Szakács Manó építtette be. MNM Paulovics-Hagyaték III/2, 63/1970.

²⁹ LAKNER 1878, 10: „A kálvária melletti Órai féle szőlő alját a római amphiteatrum helyének tartjuk” ... „valamint a közeli Ritter szőlőbe talált” 20 sír.

³⁰ Lásd KRALOVÁNSZKY A.–SOPRONI S. jelentését a Magyar Nemzeti Múzeum Adattárában.

1. kép. Savaria alaprajzának váza. 1. A színház helye; 2. Quirinus püspök vértanúságának a helye; 3. a keresztény temető; 4. Porta Scarbantiensis; 5. a keresztény basilica helye; 6. a 4. századi palota

Abb. 1. Grundrißschema von Savaria im heutigen Stadtgrundriß. 1: Theater; 2: Stelle des Martyriums von Bischof Quirinus; 3: christlicher Friedhof; 4: Porta Scarbantiensis; 5: christliche Basilika; 6: Palast aus dem 4. Jh.
†: Skelettbestattungen; F: Brandbestattungen

2. kép. A savariai színház körzetének szintvonalas térképe

Abb. 2. Niveaulinienkarte des Gebietes um das Theater von Savaria

szó lesz – *in theatro* ítélték halálra.³¹ A theatrumnak a domboldalba vágott félköríves mélyedés jól megfelel. A pannoniai városokban színház eddig még nem került elő. Sirmiumban a 4. század végén készültek színházak építeni, de a 374-es szarmata háború miatt az építkezésre összegyűlt kőanyagot a városfalak erősítésére használták

fel.³² Amphiteatrumok Scarbantiában, Carnuntumban, Brigetioban, Aquincumban épültek; a legiótábor melletti városokban egyet a polgár- és egyet a katonavárosban építettek. Szombathegyen és a környékén a Kálvária-dombi maradvá-

³¹ Kiss-Tóth-Zágorhidy Czigány 1998, 61.

³² Amm. Marc. 29, 6, 11: hogy a városfalak megerősítsék, *hac ratione opere velociter absoluto, quod impensas aedificandi causa theatri dudum congestas sufficientes ad id, quod efficere naturabat, invenit.*

3. kép. A provinciális forumot kelet felől lezáró pillérsor fekvése

Abb. 3. Die östliche Pfeilerreihe des Provinzialforums

nyokon kívül semmi nyoma – sem falmaradványban, sem terepalakulatban – amphiteatrumnak.

A felszíni adottságok kihasználásával a dombvonulatba vágott félkörös terület belső, sík felülete volt az aréna. A domb mintegy 10–12 méter magasságig, meglehetősen meredeken emelkedik. A cavea két oldalán a kelet felé kinyúló lejtő egyre alacsonyabb. A 75 m átmérőjű sík terület megadja az aréna maximális méretét. Nagy mérete miatt azonban az épület szabályos alaprajzú színház aligha lehetett. Valószínűleg színháznak és amphiteatrumnak egyaránt használták. Ilyen építmények ismertek a birodalomban.³³ Az ülőhelyek félkörben vagy háromnegyedkörben vették körül a nagyméretű orchestrát, amely így tulajdonképpen aréna volt. A létesítmény szín-

háza emlékeztet, különösen akkor, ha a caveával szemben a *scenae frons* is megépült. A nagyméretű játéktér miatt Savariában is olyan létesítményt építettek, amely külső megjelenésében színházként hatott.

A Perint patak és a színház között a terjedelmes, sík terület alkalmas volt a gyülekezés és felvonulás, a provinciális forum számára, amelynek ma még meghatározhatatlan részén állt az *ara Augustorum provinciae Pannoniae Superioris* és a templom. A színháztól a coloniába vezető út mentén épületmaradvány nem került elő. A Perint patak nyugati partján azonban széles falakat rejt a föld, és egy régi feljegyzés alapján is épületmaradványokra lehetett következtetni. Bél Mátyás³⁴ szerint a város vargája, Varga Mihály

³³ GRENIER 1958, 847.

³⁴ BÉL 1977, 280.

fekete kőből szépen faragott erős oszlopokat, rendkívüli nagyságú köveket és téglákat talált. „Ez a varga a városon kívül lakik, dél felé túl az Aranyas patakon” – a helymegjelölés jól illik Perint falura (Szombathely és Perint vargái közös céhben dolgoztak, az Aranyas pedig a Perint patak másik neve). J. Milles és R. Pococke angol utazók az 1730-as években jártak Szombathelyen. Azt írták, hogy Perint falu olyan, mint ahol a hagyomány szerint Savaria régi tere vagy foruma állt.³⁵ A leírásuk jól illik a provinciális forum valamilyen módon körülhatárolt, szabad területére. A körzet keleti végén, az észak–déli Dózsa Gy.–Körmendi utca és a Perint patak között, 2 méteres és még vastagabb falak bukkantak a felszínre.³⁶ A Körmendi utca vonalában észak–déli falszakaszok kerültek elő, és egy régi megfigyelésből arra lehetett gondolni, hogy az utca teljes hosszában vastag fal húzódik. 1889-ben az orvosok és természetvizsgálók összejövele alkalmával elhangzott előadásban ezt erődítésfalnak nevezték és a városfalnak vélték. 1899-ben a Régészeti Egylet közgyűléséről tudósító újságcikkben a Körmendi úton végighúzódó falerődítésről írtak.³⁷ Az 1970-es évek elején én is úgy gondoltam – mivel a városfallal azonosítható maradvány a colonia belső területén akkor még nem került elő –, hogy a Körmendi utca vonalában kereshető a colonia városfala.³⁸ Mivel azonban utóbb bebizonyosodott, hogy a városfal a város beépített területét leszűkítve a két patak között épült meg, az egykori Óperint területén található vastag falakat másként kell értelmezni.

Újabban olyan épületmaradványok kerültek elő, amelyek a Körmendi utcai falakat értelmezhetőbbé teszik. A Körmendi utca úttestjének tengelyében árokásáskor 280 méter hosszan É–D-i irányban húzódó pillérsort találtak, amelyről korábban nem volt tudomásunk. Az úttest közepvonala korábban nem volt bolygatva, ezért a maradványok nem kerültek elő. A 1,5 × 1,5 m alapozású pillérek 350 cm távolságra állnak egymástól: összesen 39 pillér került elő (3. kép). A hosszú pillérsor alapján aquaeductusra is lehetne gondolni. A városi vízvezeték azonban ÉNy felől érkezett a városba; a pillérsor pedig É–D-i irányú

és a város déli határán is túlnyúlik, ahová vizet már nem vezethetett. Ezért a pillérsor aquaeductus maradványa nem lehetett, és ennek a pillérek mérete sem felel meg. Egyes pilléreket vékonyabb falak kötnek össze. Hogy a pillérsort hogyan lehet kiegészíteni, talán később lesz mód megállapítani. Alighanem porticus része lehetett. A gázvezeték árkat éppen a pillérsorra ásták rá, és nem lehet tudni, hogy a fal azzal párhuzamosan fut-e és milyen távolságban. Ma még azt sem lehet tudni, hogy a porticus merre zárt: az a terület, amelyet kerített, keletre vagy nyugatra feküdt. Mindenesetre létezése megfelel az angol utazók leírásának is. Monumentális méretei elárulják, hogy a tartományi császárkultusz céljára épült provinciális forum terjedelmes létesítmény volt.³⁹

Sokatmondó a Perint falu és a dombok közti földek közép- és újkori neve: a *Kő*. A városi polgárok földjei általában a *Kövön* feküdtek, nyugatabbra, a dombokon pedig a *szőlők* voltak. Ezért a régi telekkönyvekben a „*Kövön fekszik*” elnevezés gyakran olvasható. Hogy a körzetre jellemző, és a colonia területén láthatóknál még hatalmasabb falak adták-e a terület nevét, vagy egy, a mezőben álló rom, esetleg az oltártömb, ma már a teljes beépítés miatt megállapítani nem lehet. Könnyen lehetséges, hogy Szombathely német Steinamanger neve a provinciális forum sajátosságából ered: a körülhatárolt helyen, amely jól illik a provinciális forum körülhatárolt területére, (Anger) nagy kő – az oltártömb romja – (Stein) található.

Ha ezek után vesszük szemügyre a Körmendi út, az Oladi dombok, a Nárai és Kálvária utcák

³⁵ *in little suburb Brenn (azaz Perint), where they have a tradition that the ancient square or Forum of Sabaria stood*, KUBITSCHKE 1931, 53–54.

³⁶ BUOCH 1967, 35.

³⁷ Vasvármegye c. napilapban, 1899. okt. 24; KISS-TÓTH-ZÁGORHIDY CZIGÁNY 1998, 259.

³⁸ A lehetőséget egyrészt a colonia területén kívül előkerült vastag falak, valamint a Dózsa György utcánál a várost nyugatra lezáró vonalra alapoztam: TÓTH 1971.

³⁹ A provinciális forum keleti szélén, a Perint nyugati partján húzódó területen felszínre bukkanó vastag alapfalak értelmezésénél azonban egy másik építmény is szóba jöhet. Savariában nemcsak a concilium épülete, hanem a *lanciarrii Savariensis* 4. századi erődjének helye sem (*NotDign. Occ. V. 162 = VII 82*) ismert. Mindkettő olyan nagyságú létesítmény, amely a város belterületén nem kereshető, maradványainak azonban nyomott kellett hagyni Szombathelyen. A temető, a műhelyek, valamint a falmaradványok alapján a késő római tábor számára sem lehet a városon kívül más helyet találni, mint a Perint és a dombok között. Arra még nem elegendők az eddig előkerült leletek, hogy el lehessen dönteni: a vastag falak a concilium és kultuszközpont épületeihez, az erődítésfalakhoz, vagy mindkettőhöz tartoznak-e. Olyan kronológia is elképzelhető, hogy a kultuszközpont építményei közvetlenül a Perint nyugati partján már megkezdődtek, de ezeket a 4. században – feltehetőleg Nagy Constantinus uralkodása idején – részben vagy egészében lebontva, a késő római erődbe építették be. Ha a Perint nyugati partján feküdt is a 4. században a lándzsások erődje, ez a nyugatabbra fekvő provinciális forum lehetőségét nem befolyásolja.

által határolt területet, tehát a coloniától nyugatra felszínre kerülő római leleteket, nem ér meglepetés. Nemcsak az építészeti maradványok mutatnak a provinciális forumra, hanem az ott előkerült leletek is. A hitvilághoz köthető számos tárgy lelőhelye ugyanis ez a városrész.

A provinciális forum területén előkerült leletek

1. *Nemesis oltár* (Függelék I.).

2. *Scarbantia-felirat* (Függelék 10.).

3. *Siscia-felirat* (Függelék 11.).

4. *Oltár ismeretlen felirattal*, a Pohl gyár mögött került elő, elveszett.

5. *Iuppiter oltár*.

Lh.: A Perint patak közelében, a körzet északkeleti részén, valószínűleg az árvaház építésénél találták (Dózsa Gy. u. 4.), mert Lipp Vilmos az árvaház előtt állóként említi (Savaria Múzeum Irattár 1872/1.), Szombathely, Savaria Múzeum.

I. O. M. C. / sac(rum) C. Sta[t(ius)] / Firmus p[ro / se] et suis / [.....]

Juppiter jelzője conservator, culminalis, capitolinus egyaránt lehet. 2. század.

Irod.: CIL III 10 909 = RIU I 10 = Steind. 19

4. kép. Fortuna szobor

Abb. 4. Die Fortuna-Statue

6. *Fortuna szobor* (4. kép)

Lh.: A szobor Lipp Vilmos szerint a Nárai utca egyik kertjében került elő.

Szombathely, Savaria Múzeum, ltsz. 67. 10.165. Márvány, m.: 24 cm; feje és lábai letörtek, baljában bőségszarút tart.

Irod.: LIPP V., Római szobrászat emlékei VREÉJ 5, 1877, 28–29, 9. kép; KÁRPÁTI 1899, 76; MAIONICA-SCHNEIDER, AEM 2, 1878, 16; Steind. 221; BUOCZ 1967, 64, és kép.

7. *Hercules–Amor dombormű* (5a–b képek)

Lh.: Szombathely; a Kálvárián találták a 19. század első felében.

Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz. 1. 1846. Márvány, m: 57 cm, sz: 55 cm, v: 21 cm.

A domborművet a Magyar Nemzeti Múzeum (MNM) leltárkönyvében ismeretlen lelőhellyel jegyezték be: Jankovich Miklós tulajdonából került a múzeumba. Az azonosítás Fettich Nándor rajzának köszönhető. Fettich az MTA Archaeologia Bizottság iratai között talált egy Herculest ábrázoló rajzot, amelyet Varsányi János 1872-ben készített. A hozzáfűzött jegyzet szerint a „Szombathelyi Kálvárián találták – Benkő János”. Ez a színház körzete. A rajz ma nincs meg az iratok között, de Fettich (FETTICH 1920–22, 60. 1. ábra) a Hercules-rajzot közölte, és ennek alapján a Magyar Nemzeti Múzeum római lapidáriumban a faragványt azonosítani tudtam.

A négyszögletes, vastag márványtömböt mindkét oldalán figurális dombormű díszíti. Alján a sima léckeret kissé csonka; a márványlap oldalának eredeti felületét levésték, ami római kori másodlagos felhasználásra mutat. A bal oldalon lépő Hercules, a vállán bunkóval, köpenye lebeg. Jobb oldala felül, a faragvány fele vastagságában, lépcsősen alacsonyabb: az oldalán könyökére támaszkodó alvó Amor látható. Felül a magasabb és az alacsonyabb felületen egy-egy csaplyuk van. A kompozícióból és a csaplyukakból következik, hogy a lépcsős bevágás a dombormű eredeti megmunkálása. Milyen épületnek volt a része, meghatározni nem tudom. Mivel az amphiteatrum szomszédságában, a dombon sírkövek is előkerültek,⁴⁰ a faragvány síraediculához tartozott. Az sem lehetetlen azonban, hogy a színháznak volt egy díszes faragványa.

Publikálatlan.

8. *Hercules torzó*

Lh.: Szombathely, a provinciális forum DNy-i része. Szombathely, Savaria Múzeum.

Lipp Vilmos szerint a város DNy-i részén, Bagolyvár u. 403. sz. alatt találták. LIPP V., ArchÉrt 2, 1870, 214; *Ua*: a Nárai utca egyik kertjében, VREÉK 5, 1877, 18. *Récsey Viktor* szerint 1869-ben a Mária utcában találták (az utcanév bizonyosan a Nárai utca elírása: Mária utca sohasem volt Szombathelyen). A Régészeti gyűjtemény leltárában (REZSÖFFY R., VREÉJ 9–10, 1882–1883, 19. Nr. 251:3, m. 0,24 m) csak egyetlen Hercules torzót említenek, szombathelyi, közelebbi lelőhely megjelölése nélkül. Az 1869-ben előkerült darabról lehet szó.

⁴⁰ TARDY-TÓTH 1971, 35, 3. jegyzet.

a

b

5a, b kép. Márvány Hercules–Amor dombormű

Abb. 5a, b. Herkules-Amor-Marmorrelief

Irod.: FETICH 1920–22, 61, nr. 28. Anm. Abb. 2.; FITZ J., Hercules emlékek Pannóniában, Kőemlékek 123, nr. 56; KÁDÁR Z., Acta Univ. Debr. 4, 1957, 58; Steind. 219, 178. kép.

9. *Silvanus dombormű töredéke felirattal* (6. kép)

Lh.: Szombathely, Savaria Múzeum. Márvány, m: 33 cm, sz: 22 cm.

1885-ben Szombathely határában (BURÁNY G., ArchÉrt 5, 1885, 339.) a Kövesmezőn találták. A szombathelyi múzeum ez időből származó leltárkönyvében „g.”. Nr. 14. alatt olvasható: Silvanus, Lh. Szombathely, Pohl Emil ajándéka. Erről a darabról lehet szó, mert az ideig egyetlen Silvanus dombormű került csak elő. Pohl Emil a Kar utcában lakott: ez a terület azonban sem a város határa, sem a „Köves mező” nem volt. A Pohl gépgyár viszont a Kő-dűlőn feküdt (Csillag utca, ma Szinyei Merse P. utca), amely a provinciális forum északi széle; ez lehetett az eredetileg kétalakos dombormű lelőhelye.

...*Silvan]o Aug(usto) sac(rum) / v. s. l. m[erito]*

Irod.: CIL III 10 912 = RIU 29 = Steind. 67; W. KUBITSCHKE-S. FRANKFURTER, AEM 11, 1887, 72.

10. *Priapus dombormű* (7. kép)

Lh.: Szombathely, a provinciális forum nyugati széle. Magyar Nemzeti Múzeum. Ltsz.: 17. 1861, 16. Márvány, m: 49 cm, sz: 27 cm, v: 10 cm.

A MNM egy szépen faragott, márvány Priapus domborművet őriz, amely Kubinyi Ferenc ajándékaként került a múzeumba (Ltsz. 17, 1861, 16.). Kvalitásos faragása miatt valószínűleg azonos azzal a darabbal, amelyet Varsányi János az „amphiteatrum mellett” talált. („nagyszerű Priapus”-t, említő levele a SM-ban, Irrattár 1872: 3.).

Irod.: MICHAELIS AEM 1, 1877, 93, nr. 2. FETICH N., ArchÉrt 39, 1920–1922, 5. Anm. 19. Steind. 83.

11. *„Gladiátor” szobor*

Lh.: Szombathely, a római színház körzete; elveszett.

Varsányi János 1872-es levelében írt az amphiteatrum-nál talált „kitűnő fehérmárvány gladiátor”-ról. A darab nem azonosítható, sorsa ismeretlen. A római színház meghatározó volt Varsányi és a szombathelyi római emlékekkel foglalkozók gondolkodásában. A Kálvárián a színházról északra már temetkeztek: ezek egy részét a szombathelyiek lefejezett gladiátoroknak tartották (vö.: VL V. évf. 91. szám, 1871. nov. 16., ArchÉrt 6, 1872, 27.). Lehetséges, hogy Varsányi gladiátora tulajdonképpen egy Mars szobor vagy dombormű. Ugyanis Bitnitz Lajos a Szombathelyen kiásott régiségekről írva 1821-ben megemlékezik egy „fehér, vad márványból faragott” páncélba öltözött római katonáról, amelynek feje és lába hiányzik (Tudományos Gyűjtemény 1821:5, 3.). A két faragvány alighanem azonos.

Szombathely, Savaria Múzeum, Irrattár 1872: 3. Elveszett.

12. Császárfej, babérkoszorúval

Lh.: Szombathely, a római színház körzete; elveszett.

„Caesar feje, carrarai márvány szobortöröredék, irón-rajza. Lásd az előbbi jelentés 58. pontját” (ti. Varsányi írásos jelentése) olvasható *Gerecze Péternél*, in: FORSTER GYULA: *A Műemlékek Országos Bizottságának kiadványai*, Bp. 1905, 423. Az irat jelenleg kép nélkül megtalálható: MTA Kézirattár, Arch. Bizottság iratai K 1219, Nr. 6., 6. pont.

A szoborról több híradás maradt, de ma már nem lelhető fel. A leírásokból nem állapítható meg, hogy mell-szobor vagy teljes alakos (ülő vagy álló) szobor torzója volt-e. A *Honművész* 1838. 447. old. (olvastam), a *Hírnök* (nem láttam) 1838. évi 60 száma alapján írt egy mell-szoborról, amelyet a városi szőlőhegyen találtak, és „alabástromból” faragtak. „A nagy kiálló, és mély, gondolatokba merült homlokra gyéren simulnak a rövid hajak, s a fej hátsó részére fűzött babérkoszorú a mellképet méltán valamelyik caesarnak sejtetik”. Nyilván a darabunkról van szó. Varsányi János kétszer emlékezik meg róla. 1872 június 6-án, a nr. 58.-as (hiányzó) ábrázolással (MTA Kézirattár, Arch. Bizottság iratai, K 1219/6, Nr. 58.): „Caesar feje carrarai márványból. 1840-ben a szombathelyi kálvária mellett állott amphitheatrum helyén találták. Egykor Stalner(?) szombathelyi polgár birtokában volt, most hol van, nem tudni” írta. Ugyancsak 1872-ben írta a Szombathelyi Régészeti Egyletnek:

6. kép. Silvanus dombormű

Abb. 6. Silvanus-Relief

7. kép. Priapus dombormű

Abb. 7. Priapus-Relief

„Az amphitheatrumnál egy kitűnő fehérmárvány gladiátor, és egy babérkoszorús főt és egy nagyszerű Priapust találtak” (Szombathely, Savaria Múzeum, Irattár 1872. 3. szám). Szombathely monográfiájában Kuncz Adolf is megemlékezik róla: „nevezetes lelet a Szombathelyen talált márvány mell-szobor, mely Traianus Deciuszt ábrázolja” (KUNCZ 1880, 65.). Később, Kárpáti Kelemen még láthatta a szobrot, mert így írt (KÁRPÁTI 1899, 65.): „Szombathelyen talált márvány mellszobor, amely Traianus Deciuszt ábrázolja”.

Ha valóban császárábrázolásról van szó, kiléte leszűkíthető. Kádár Zoltán felvetette, hogy a leírás a ma is meglévő, általa Aelius Caesarnak meghatározott élet-nagyságúnál nagyobb szoborfejre vonatkozik.⁴¹ Későbbi cikkeiben azonban már nem tartja azonosnak a két faragványt. A mindössze a „gyéren simulnak a rövid hajak” megjegyzésből lehet következtetni. A leírás kizárja az

⁴¹ KÁDÁR 1960, 16; Steind. 223.

8. kép. Bronz relief, victimarius-jelenet

Abb. 8. Bronzerelief, *victimarius*-Szene

összes göndör és tömött hajú uralkodót, azaz Traianus kivételével a Iulius Claudius dinasztia után trónra került összes császárt a Severus-kor végéig. Claudiusra és Traianusra sem lehet gondolni: nem volt gyér a hajuk. A leírás viszont jól illik az Alexander Severust követő katonacsászárok nagy részére, illetve a Severus-kor utáni ábrázolási stílusra. Lehet, hogy Kárpáti Kelemennek igaza volt, és a szobor Traianus Deciuszt ábrázolta.

Irod.: GERECE 1905, 423; Steind. 224.

A kőfaragványokon kívül számos bronzszobor és töredék is ezen a környéken került elő. Lelőhelyük az evangélikus templom előtt volt, és a Körmen di úti csatornázásnál 1898-ban kerültek elő.⁴² Nem lehetetlen, hogy az ép és töredékes bronztárgyakat másodlagos feldolgozásra gyűjtötték össze. Az előkerült bronztárgyak a következők:

13. Bronz relief, *victimarius*-jelenet (8. kép)

Lh.: Körmen di út, az ev. templom előtt. Savaria Múzeum (Régi lt. XI. 28), ltsz. 54. 356. 2., m: 14 cm, h: 12 cm.

1898-ban a Körmen di utcában csatornázás alkalmával kerültek elő a bronztárgyak. Szombathely. A bronzból öntött lapos dombormű feldíszített bikát áldozatra vezető két borostyánkoszorús *victimarius*st ábrázol. A jobbszélen a popa, derékig mezítelen; a bika előtt álló másik alak tunikás és a bárdot tartja, amelynek a vége hiányzik. A relief vélhetőleg egy nagyobb fríz része lehetett, amelyet bronz- vagy kő (márvány) alapra szereltek fel. A rögzítő szegek a bika faránál és a jobb első combján láthatók. Az ábrázolás a feldíszített bikával és a két *victimarius*ssal megfelel az áldozatbemutatókat ábrázoló domborműveknek, a szokásosnál kevesebb szereplővel. Az egyik a popa: kezében tartja a bika megöléséhez használt bunkót. A különbség, hogy a *victimarius* tunikát visel. Az ara Pietatis áldozatbemutató-jelenetén a jobbra vonuló bika előtt álló *victimarius* tart-

⁴² Vasvármegye 1899. okt. 5: Beszámoló a Régészeti Egylet Közgyűléséről; KÁRPÁTI 1899b; BUOCZ 1967, 55.

ja a bárdot, a másik pedig a bika fejénél áll.⁴³ A Cancelleria-relief azonos témájú jelenetén a második victimarius a bika mögött áll.⁴⁴ A Manlius-oltáron a balra néző, már leszorított fejű bikára az előtte álló popa csap le.⁴⁵ Az savariai ábrázolás ezekre az előképekre visszavezethető kvalitásos munka. Hasonló, applikált bronz öntvény ismert Savariából (ltsz. MNM 102. 1903): ez profilált bronzlemez párkányzat része volt: talán szobortalapzatot borított.⁴⁶

Irod.: A Vasvármegye 1899. okt. 5. száma, beszámoló a VREJ közgyűléséről. KÁRPÁTI 1899a, 137. 8. ábra; KÁRPÁTI 1899b, 86; FETICH 1939, 201, 13. kép; BUOCZ 1967, 55.

14. Bronz bőségszarú vége (9. kép).

Lh.: Szombathely, Körmendi út. Szombathely, Savaria Múzeum, ltsz. 54. 356. 3. m: 19 cm, átm. 16,5.

Öntvény. Márvány- vagy bronzszobor bőségszarujának gyümölcsökkel megrakott bronz vége volt. Köralakú

9. kép. Bronz bőségszarú vége

Abb. 9. Ende des bronzenen Füllhorns

alaplemezen alul a keskenyebb henger alakú folytatás az illesztést tette lehetővé. Két nittszöggel erősítették be a bronz tülökbe. Elöl egy lepény látszik, hátul pineatoboz magasodik. Elölogyoró, tők, dió, körte, füge, mandarin, gránátalma, narancs. A bőségszarú Fortuna vagy geniusz-szoborhoz tartozott. Mind Savaria, mind Felső-Pannonia geniusának állított oltárok kerültek elő Szombathelyen. Egy, a középkorban Városszalónakra (Stadtschlainig, Burgenland) került felirattól tudjuk, hogy Savaria geniusának tiszteletére épült templom.⁴⁷ Geniust az Iseum homlokzati frízén is ábrázoltak. A szobor a bronzmaradvány alapján életnagyság körüli lehetett. A nagy méret miatt valószínűbb, hogy Genius, és nem Fortuna szoborhoz tartozott. A lelőhely következtében várospszonifikáció, várostyché- vagy provincia-megszemélyesítés sem zárható ki.

Irod.: KÁRPÁTI 1899, 135; KÁRPÁTI 1899b, 83–84, FETICH 1939, 197, 11. ábra. FÜZES M., Über die Frucht-darstellungen des Füllhorndeckels von Savaria, Acta Antiqua 16, 1968, 355–381; KÁDÁR-GÉFIN-HORVÁTH 1961, 74 oldal, 67. kép; BUOCZ 1967, 55, és kép.

15. Bronz Hercules-bunkók töredéke (10. kép).

Lh.: Szombathely, Körmendi út, az evangélikus templom előtt. Szombathely, Savaria Múzeum (Régi lt. XI. 20, 25.), ltsz. 54. 356. 7–8. Töredékes hosszúság: 17,2 cm, átm. 12,6 cm.

A két töredék nem egyetlen bunkó része, ezért két nagyobb méretű (kb. egyharmad életnagyságú) Hercules szobor attribútuma volt. A szobor kőből (márványból) vagy bronzból egyaránt készülhetett.

Irod.: KÁRPÁTI 1899a, 132, 1–2. ábra; BUOCZ 1967, 55.

16. Bronz szobortöredék

Lh.: Szombathely, ev. templom előtt. Szombathely, Savaria Múzeum, ltsz. 54. 356. 6. A töredékek hossza: 17 cm.

Egynegyed életnagyság körüli bal alsókar és kézfej, lelógó textiliával. Kárpáti K. női szobor töredékének tartotta.

Irod.: KÁRPÁTI 1899, 133, 3. ábra; KÁRPÁTI 1899b, 82; BUOCZ 1967, 55. és kép.

17. Két női protome, bronz

Lh.: mint fent, Szombathely, Savaria Múzeum. m: 9 cm és 8,8 cm.

Irod.: KÁRPÁTI 1899, 134–135.; BUOCZ 1967, 55. és kép.

18. Triton dombormű, bronz

Lh.: mint fent, Szombathely, Savaria Múzeum, ltsz. 54. 356. 1. m: 10 cm.

Az egyoldalas dombormű hátoldalán rögzítésre szolgáló nyúlvány hosszú lyukkal; kocsi vagy bútor veret is lehetett.

Irod.: KÁRPÁTI 1899, 136–137.; BUOCZ 1967, 55. és kép.

⁴³ Roma, Villa Medici, RYBERG SCOTT Pl. XXI 36a.

⁴⁴ Roma, Vatican, RYBERG SCOTT Pl. XXIII 37a–b.

⁴⁵ Roma, Vatican, RYBERG SCOTT Pl. XXV 39a.

⁴⁶ Vétel Eisenstädter Ödöntől. Römer an der Donau, Ausstellungskatalog, kép nélkül. Magassága 14 cm, töredékes hossza 19,5 cm, vastagsága 3–4 mm. Hasonló tárgyak: BRUSIN, G.–ZOVATTO, P. L., Monumenti Romani e cristiani di Iulia Concordia, Pordenone 1960, 80; FR. EICHLER, Bronzeleisten aus Auguntum, Carinthia I 143, 1953, 687, a brigetioi Dolicheneumból; LÁNG N., LaurAquín. II. 1941, Taf. 36,3.

⁴⁷ CIL III 4153 *Genium c(oloniae) cum suo tem(plo) Q.Cl.Lucanus augustalis col. Aug. Trev. et QQ. Cl. Secundus aug(austalis) c(oloniae) C(laudiae) [S(avariae)]*.

10. kép. Hercules-bunkók töredéke
Abb. 10. Fragment der Herkules-Keulen

19. *Dolichenus*-csoport töredéke (11a–b képek).

Lh.: Szombathely, a Gagarin utca, Fürdő utca és a Perint patak között, házépítésnél találták. Szombathely, Savaria Múzeum, ltsz. SM 67. 10. 9. töredéket fehér márványból faragták.

A császárforum északi szélén, a Perint partján került elő egy Iuppiter Dolichenus kultuszhoz tartozó, a szokottnál nagyobb és a ritka típusú dombormű torzója:⁴⁸ nem lehetetlen, hogy a lelőhely, amely a szakrális terület északi széle, egy második savariai Dolichenus szentély kultuszszobrának töredéke. A másik szentély építészeti maradványai a délre vezető Borostyánkő-út mentén, az Iseummal átellenben, kissé délebbre kerültek elő.⁴⁹

Irod.: KÁRPÁTI K., Vas megyei Régészeti Egylet Évi Jelentése 19–20, 1891–1992, 68, ArchÉrt 13, 1893, 446;

⁴⁸ TÓTH I. 1961, 100.

⁴⁹ TÓTH I. 1961, 91.

SZIKLAY J.–BOROVSKY S., Magyarország vármegyei és városai Bp. 1898, Vasvármegye, 174, MERLAT 1951. Nr. 77; KÁDÁR–GÉFIN–HORVÁTH 1991, 72; TÓTH I. 1976, 100–102; Steind. 87.

Összefoglalom az elmondottakat: Savariában a coloniától nyugatra, a dombok és a Perint patak között feküdt a provinciális forum és épületei. A tartományi császárkultuszra vonatkozó feliratok, szakrális márvány- és bronzszobrok ebben a körzetben kerültek elő. A körzet mérete jól mutatja az ünnepségekre alkalmas terület nagyságát. Kelet-nyugati irányban fekvő mintegy 500 × 300 négyzetméteres, hozzávetőlegesen téglalap alakú terület állt rendelkezésre. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a forum és az építmények számára a teljes területet igénybe vették. Azt azonban igen, hogy a felvonulások, ünnepségek számára alkalmas tér tágas volt. Nyugati végén állt a színház, amely a császárkultusz ünnepi játékeinak elmaradhatatlan helyszíne. Mellette Nemesis szentély állt. A dombok aljától keletre mintegy 600 méteren keresztül nincsenek épületnyomok. Ez tekinthető a szabad térnek, a provinciális forumnak, amelyen belül épült fel az oltár. A forum keleti széle a mai Dózsa Gy.–Körmendi utcák alatt húzódott. Az utca vonalában egy 280 méter hosszú porticus 30 pillére került elő, amely megadja a provinciális forum É–D-i méretét. Ezt a vonalat a középkori településszerkezet útként megőrizte. Ez az út volt Perint falu és a szombathelyi szántóföldek határa ettől a vonaltól, tehát a provinciális forumtól keletre, a Perint patakig a 2 méter vastag alapfalú középületek álltak, amelyeknek alaprajzi részletei legújabbban váltak csak ismertté. Az alapfalak vastagságából – ilyen méretűekre magában a városban eddig nem akadtak – következik, hogy középületek voltak. Hogy ezek az épületek a conciliumhoz kapcsolhatók-e vagy a késő római lanciarii erődjéhez, a későbbi ásatások remélhetőleg segítenek majd meghatározni. A provinciális forum és épületei akkora területet foglaltak el, mint maga a colonia. A dombok és a Perint távolsága 750 méter az északi, 900 méter a déli részen. A forum különállását a coloniától a Savaria patak hangsúlyozta. A forum K–Ny-i irányban húzódott, és nyugati végében épült meg a színház. Kapcsolódtak-e épületek (templomok) a provinciális forumhoz? Valószínű, de azonosított maradványai még nem kerültek elő.⁵⁰

⁵⁰ Mivel a Perint patak nyugati partján, azon a területen, ahol még csak sejteni sem lehetett római épületeket, igen jelentős méretű középületek lapfalai kerültek elő, nem lehetetlen, hogy múlt század végén beépült villatelepülés alatt római épületek húzódnak.

a

11a. kép. Dolichenus-csoport töredéke

Abb. 11a. Fragment der Dolichenus-Gruppe

A provinciális forum és az *ara Augustorum* helyét a Közép-Duna vidéki tartományokban Savarián kívül hozzávetőlegesen sem ismerjük, hiszen még maga a település is bizonytalan vagy csak feltételezett. Összehasonlításra a nyugati tartományok kultuszközpontjai alkalmasak. Ismert Hispania Tarraconensisé Tarracoban,⁵¹

⁵¹ ALFÖLDY 1978, 599–605; HÄNLEIN-SCHÄFER 1985.

Gallia Narbonensisé Narboban,⁵² a három gall tartományé Lugdunumban,⁵³ Britanniáé Camo-

⁵² GAYRAUD 1969, 304–316; HÄNLEIN-SCHÄFER 1985, 239; H. DEVIJVER–F. VAN WONTERGHEM a narboi létesítményt campusként értelmezi (ZPE 60, 1981, 150).

⁵³ A küldöttek évente augusztus 1.-én találkoztak: CRAMER, Lugdunum, RE XIII:1 (1927) 1720. A lugdunumi „sanctuaire fédéral”-hoz: SÜSSENBACH 1989; AUDIN 1956, 149–159. Az érmeikkel ábrázolt oltárhoz legutóbb: TURCAN 1982, 121, 67–644; HÄNLEIN-SCHÄFER 1985, 246.

11b. kép. Dolichenus-csoport töredéke

Abb. 11b. Fragment der Dolichenus-Gruppe

ludunumban,⁵⁴ Raetiaé Cambodunumban(?).⁵⁵ Germania provinciális kultuszközpontjaként ara Ubiorumot tételezik fel. Kr. e. 12–Kr. u. 9. között alapították meg⁵⁶ a tervezett, és az Elbáig nyúló Germania tartomány számára. Az 1. sz. közepén alapított colonia településszerkezetén

belül, amikor az oltár már a városi császárkultusz épülete volt,⁵⁷ a helye azonban ismeretlen. A kultuszközpont helyének kiválasztását elsősorban az határozta meg, hogy az adott helyen ne állomásozzon katonaság.⁵⁸ Lugdunumban Kr. e. 12. augusztus 1-én avatta fel a Roma és Augus-

⁵⁴ DEININGER 1965, 111, FISCHWICK 1978, 1203.

⁵⁵ KLEISS 1962, 65–67; HÄNLEIN-SCHÄFER 1985, 277.

⁵⁶ HÄNLEIN-SCHÄFER 1985, 252–254.

⁵⁷ SCHMITZ 1955, 539.

⁵⁸ Vö. ALFÖLDY 1978, 599.

tusnak szentelt oltárt Drusus.⁵⁹ Hispania Citeriorban csak Kr. u. 15-ben építették fel a templomot: *Templum ut in colonia Tarraconensi strueretur Augusto petentibus Hispanis permissum, datumque in omnes provincias exemplum* – írja Tacitus (ann. I, 78.), bár a mondatnak nem tulajdonítható olyan jelentés, mintha maga a templom (azaz a létesítmény formája) lett volna példamutató a többi tartomány számára, mint H. Hänlein-Schäfer írta.⁶⁰

A példaadás inkább magára a létesítésre vonatkozik. Az említett helyeken provinciális forumnak nevezett nagyméretű szabad téren álló oltár, a hozzá kapcsolódó amphiteatrum vagy más, a játékokra alkalmas épület, és esetleg a mellé épült templom a jellemző. Az oltárt körülvevő szabad terület, amelyet valamilyen építészeti megoldással körbefogtak, a kultuszközpontok mindegyikére jellemző. A provinciális forum a

12. kép. Lugdunum és a kultuszközpont alaprajzának vázlata
Abb. 12. Grundrisskizze von Lugdunum und dem Kultzentrum

⁵⁹ HÄNLEIN-SCHÄFER 1985, 14, 146–251.

⁶⁰ HÄNLEIN-SCHÄFER 1985, 15: „Dieser Tempel in Tarraco war nach Tacitus beispielgebend für alle anderen Provinzen” írta előbb. Később azonban (89) úgy fogalmazott, hogy a tar-

tományi gyűlések rendelkezésére épültek a császárkultusz szentélyei, és „könnte auch in diesem Sinne interpretiert werden”.

várostól elkülönítve épült fel és Alföldy Géza szerint magánjogilag a tartományi gyűlés birtokában volt.⁶¹ Ez különösen szembeötlő Lugdunum esetében (12. kép), ahol az Arar folyó választja el a várost az ara Augustorumtól. Tarracóban a császárkultusz központ a város északkeleti, legmagasabb pontján épült fel: a várostól a circus választja el. Narbóban is az amphiteatrum környéke jött szóba császárkultusz központként: a hely a városiasan kiépített terület széle.⁶² Pannonia szomszédságában, Virunumban provinciális forum lehetségesen a városon kívül fekszik⁶³ (13. kép). A fentírt szerkezeti szabályosságok az ismert császárközpontok mindegyikére jellemző.⁶⁴ Ugyancsak feltűnő és jellemző a provinciális forum nagy mérete (Lugdunum: 269 (vagy 296) × 69 m, Tarraco:⁶⁵ 295 × 167 méteres terasz, amelynek a tengelyéhez egy kisebb másik, 132 × 150 m nagyságú csatlakozik. Cambodunum:⁶⁶ 238,1 m × 178,95 m, 800 × 600 római láb. Mindezeknek fekvésben, szerkezetben és méretben a savariai kultuszközpont megfelel. A felsorolt jellemzőket tehát a birodalom nyugati felében a császárkultusz központok általános jellemzőinek kell tartanunk.

Savariában a provinciális forum fekvéséből, valamint a hamvasztásos sírok elhelyezkedéséből további következtetésre lehet jutni. Ugyan az 1–2. századi temetőket ma még nem tudjuk az időhatáron belül keltezni, mégis a hamvasztásos sírok meglehetősen pontossággal jelölik ki a koracsászárkori városterületet. A kultuszközpont területe nem kicsi. Aligha lehet szó arról, hogy véletlenül nem kerültek még elő ott sírok: szinte egy városnagyságú területen nincs temetkezés. Mivel kevésbé valószínű, hogy a nyugati temetőben csak a 2. században kezdtek el temetkezni, és akkor már kikerülték a provinciális forumot, gondolni lehet arra, hogy már a város alapításakor vagy rövidesen azután szakrális célra területet jelöltek ki, és ezért oda nem lehetett temetkezni. Ez érv lehet amellett, hogy az *ara Augustorum* területét Savariában nem Pannonia kettéosztását követően, hanem már korábban kijelölték. Noha közvetlen adat nem áll rendelkezésre, nem lehet eleve kizárni a concilium tartomány kettéosztásánál korábbi alapítást.

13. kép. Az ara Noricorum feltételezett helye Virunumban
Abb. 13. Vermutliche Stelle der ara Noricorum in Virunum

Semmilyen adat nincs arról, hogy kikből álltak és hányan voltak a pannoniai tartománygyűlés küldöttei. Nem tudjuk, hogy a császárkultusz szertartásain és a conciliumon a városi közösségek mellett a civitasok is képviseltették-e magukat. Ismert, hogy a kultusz kezdete Galliában is, Germániában (ara Ubiorum) is az őslakossághoz kapcsolódik. Talán a kultuszközpont megszervezése és a tartományi gyűlés felállítása (szervezésük nem biztos, hogy egyidejűleg történt) összefüggésbe hozható a Flavius-császárok urbanizációs politikájával és a civitas-szervezet átalakításával. Ekkor lett municipium Andautonia (Scitarjevo, Horvátország), Neviodunum (Municipium Latobiorum, Krsko-Durnovo), Scarbantia; Sirmium és Siscia pedig colonia lett. Sirmium kivételével mindegyik település a későbbi Superior tartományban fekszik. Hatását tekintve a Flavius-kori városalapítások semmivel sem jelentéktelenebbek a Hadrianus-koriaknál (Mursa coloniája, 5 vagy 6 municipium ismert: Carnuntum, Aquincum, Mogetianae, Municipium Iasorum, Salla). A municipalizálás

⁶¹ ALFÖLDY 1965, 8; ALFÖLDY 1978, 605.

⁶² GAYRAUD 1969, 308.

⁶³ HARL 1989, 547.

⁶⁴ HÄNLEIN-SCHÄFER 1985, 24–26.

⁶⁵ HÄNLEIN-SCHÄFER 1985, 39–40, 132–233.

⁶⁶ WEBER 1985, 230.

lehetőséget ad arra, hogy talán a Flavius-kor második felében a tartománygyűlést is megalapítsák.

Tehát Pannonia Superiorban a Claudius császár által Kr. u. 50 körül alapított *coloniában* – a bizonytalan hovatartozású⁶⁷ Emonát követő legkorábbi városában – szervezték meg a conciliumot, építették meg a provinciális forumot. A hely kiválasztása megfelel annak a kíváncsolomnak, amely a három gall tartomány és a Duna vidéki tartományok esetében szabályszerűnek látszik: a conciliumot és a császárkultusz központot a helytartói székhelytől elkülönítették,⁶⁸ és az építményt magától a várostól is elkülönített helyen építették fel.

A savariai szentkerületben végbement szer-tartásokról és a conciliumról nincs semmi közvetlen ismeretünk. Az ott lezajlott eseményekből egy mégis feltételezhető, egyet pedig ismerünk. Amikor Kr. u. 193-ban Pertinax halálhíre (március 28.) eljutott Pannoniába, a carnuntumi legio, a XIII. gemina a helytartót, Septimius Severust április 9-én császárnak kiáltotta ki; a többi pannoniai legio is csatlakozott. Az *Epitome de Caesaribus* szerzője mégis azt írta, hogy Severust Savariában emelték trónra: *Hoc tempore Niger Pescennius apud Antiochiam, in Pannoniae Sabaria Septimius Severus creantur Augusti* (19,3). Az *aclamatio* Carnuntumban hiteles és megfelel a tényeknek. Carnuntum volt a helytartói székhely, és ott állomásozott a XIII. gemina. Kérdés, hogy a savariai trónra emelés hagyománya tévedés, vagy lehet-e valami alapja. Kevésbé romantikus az a megoldás, hogy a 4. század derekának igazgatási viszonyait ismerő epitomator csak annyit tudott, hogy Septimius Severust Pannonia Superior helytartói székhelyén kiáltották ki császárnak. A 4. század közepén, amikor a szerző élt, valóban Savaria volt a polgári helytartó (*praeses*) székhelye, de a 2. században a *legatus Augusti* Carnuntumban parancsnokolt. Ez okozhatott félreértést. A másik értelmezési lehetőség Savariának Pannonia úthálózatában játszott központi szerepéből és a kultuszközpontból következik. A forráshely értelmezői a savariai kikiáltás kritikájánál nem vették figyelembe a kultuszközpontot. A carnuntumi imperátori üdvözlést követően a tartományi gyűlés székhelyén sor kerülhetett valamilyen ünnepségre, szertartásra, a városok hódolatára. A lehetőséget támogatja az a körülmény, hogy Severus és serege csak a

Borostyánkő-úton, Savarián keresztül menetelhetett Itáliába. Az ugyancsak útra induló brigetioi legionak, az I. adiutrixnek szintén Savarián kellett keresztülhaladnia (Brigetiót Savariával út kötötte össze⁶⁹). Nem kizárt, hogy ott találkozott a carnuntumi legióval, és ez alkalommal került sor olyan ünnepségre, amely a hagyomány egy részében a trónra emelésként őrződött meg. A csatlakozás az *aquincumi legio* (II. adiutrix) esetében is feltételezhető.⁷⁰ Arról sem feledkezhethetünk meg, hogy Kr. u. 351-ben Vetraniót is két városban, Mursaban és Sirmiumban kiáltották ki császárnak.⁷¹

Septimius Severus kedvezményei a két pannon tartomány számára több mindenben megmutatkoztak. A helytartói székhelyek melletti municipiumokat – Carnuntumot és Aquincumot – rangemeléssel jutalmazta. Aquincum municipiumát Kr. u. 194-ben emelték *colonia rangra*,⁷² és ez minden bizonnyal Carnuntum esetében is ekkor történt. Éppen a kikiáltás helye maradt volna még egy ideig municipium? Siscia neve Septimia Siscia Augusta lett. Ehhez, a Severus kori címhulláshoz kapcsolható Scarbantia kitüntetése az Augusta melléknévvel. Mivel Savaria *colonia* volt, rangemeléssel nem volt jutalmazható: a császári kedvezmények másként nyilvánultak meg, noha az Augusta jelző adományozása Savaria esetében is lehetséges.⁷³ Az uralkodó alapítványt hozott létre a városban: a *Kalendarium Septimianumot*.⁷⁴ Ennek mibenlétére nem lehet választ adni. A régészeti leletek segítségével következtetni lehet arra, hogy a 2–3. század fordulóján rekonstrukció folyt a városban. Ehhez köthetők azok a nagy építkezések, amelyeknek részei a közel 7 méter magas és 85 cm átmérőjű gránit oszlopok, amelyek a város

⁶⁷ Emona hovatartozásáról lásd: ŠAŠEL 1989, 169–174; ORSTED 1989, 175–188.

⁶⁸ DEININGER 1965, 143–144.

⁶⁹ Noha a 3. században Brigetio és Savaria különböző tartományban feküdtek, újabban, Arrabonától 6 km-re délre, tehát superiorban talált mérföldköveken a távolságot Brigetiótól számolják: SZÖNYI 1997, 97–108.

⁷⁰ Noha valószínűleg létezett egy olyan, a tartományon ÉK-ről DNy-ra vezető út, amely Aquincumból közvetlenül a Balatontól délre Poetoviába, vagy legalább is a Muráig vezetett, ahol elérte a Borostyánkő-utat, az *Itinerarium Antonini* azonban csak az Aquincum–Savaria utat ismeri. Ez természetesen csak lehetőség: a kérdést biztonsággal eldönteni nem lehet.

⁷¹ Mursa: Aurel. Victor. *Caes.* 41, 27; Euseb. *Chron.* 227 (Helm); Eutrop. *X* 10,2; Sirmium: *Chron. min.* I. 237; Socrat. *II.* 25,9; Sozom. *IV* 1,1.

⁷² ALFÖLDI 1940, 203, 34. jegyzet; ALFÖLDI 1942.

⁷³ A carnuntumi Faustinianus feliraton H.-G. KOLBE (Carnj 1963–1964, 49) a *dec(urio) c(oloniae) C-I-a(udiae) S(avariae)* szavakat *dec. c(oloniae) C(laudiae) A(ugustae) S(avariae)*-ra oldotta fel. Carnuntum nevében is csak a kezdőbetűk rövidítik a jelzőket.

⁷⁴ RIU I 87.

számos pontján⁷⁵ – nemcsak az Iseum előcsarnokában – előkerülnek. Az oszlopokhoz tartozó épületeket azonban az Iseum kivételével nem lehet meghatározni. Újabban felmerült, hogy az oszlopok Kisásziából származnak, és a Fekete tengeren meg a Dunán felhajózva kerültek Pannoniába.⁷⁶ Ha ez valóban így történt⁷⁷ – de akár közelebbi szállítás esetében is – a fejtés, faragás, és szállítás felettébb költséges volt, amelyet a város a saját kasszájából aligha tudott volna fedezni. Ezért lehet gondolni a hathatós császári közreműködésre: az anyagi fedezet részben vagy egészben történő biztosítására, azaz állami építkezésre. Mivel az Iseum a 2–3. század fordulójára keltezhető, átépítése során ilyen oszlopokat használtak,⁷⁸ az építkezések finanszírozása Septimius Severus uralkodásához kapcsolható.

A császárkultuszközpont helyére és topográfiaiájára következtetni lehet Quirinus sisciai püspök szenvedéstörténetéből, akit Kr. u. 304-ben⁷⁹ Savariában végeztek ki. Miután elretentésül, a helytartót keresve végighurcolták a tartományon, Savariában *in theatro* állították Aman-tius helytartó elé. A kihallgatás és az ítélethozatal a színházban egyrészt megfelel a keresztények megfélemlítésének: a színjátéknak nagyszámú nézőközönsége akadt. Ez is volt a cél. A passio összeállítójának pontos topográfiai ismeretei

voltak.⁸⁰ Leírását az utóbbi évek leletei megerősítették. Quirinust az ítélet után a színházból a város felé vezették vissza, mert a Sibaris (Savarias-Perint) patak hídjáról malomkövel a nyakán dobták a vízbe. A passio eseményeinek helyszíne egyezik a tartományi forum topográfiaiájával. A színház a forum nyugati határában feküdt. Onnan a városba visszatérve először a Perint patak keresztezte az útjukat: itt volt a püspök vértanúságának a színhelye. A Perint keleti partján pedig ráakadtak a római hídpillér hatalmas alapköveire.⁸¹ A sisciai püspök utolsó útja a császártisztelet főoltára mellett, a provinciális forumon vezetett keresztül.

Pannonia Superior tartományban az ara Augustorum és a provinciális forum Savariában épült fel. A császárkultusz központi intézményének az alapítási idejét nem ismerjük. Lehetséges, hogy már a Flaviusok alatt, de legkésőbb Pannonia kettéosztását követően megszervezték. Savariában a tartományi forum helyét a régészeti leletek kijelölik. A forumot a várostól nyugatra alakították ki és a lugdunumihoz hasonlóan egy patak is elválasztotta a coloniát a tartományi forumtól. A savariai ara Augustorum elhelyezéséből következtetni lehet a Közép Duna vidék további császárkultuszközpontjainak a topográfiaiájára is.⁸²

FÜGGELÉK

Pannonia Superior tartományi főpapjainak feliratai

1. Oltár

Nemesi / Aug(ustae) sac(rum) / L(ucius) Val(erius) Valerian(us) / dec(urio) col(oniae) Fl(aviae) Sisc(iae) / Ilvir i(ure) d(icundo) flamen / divi Cl(audii) Ilvir q(uin)q(uen-nalis) / sac(erdos) p(rovinciae) P(annoniae) s(uperioris) ex vot(o)

Fehér márvány oltár, Kr. u. 106–194 között állították. (14. kép)

Magassága 144 cm, talpszélessége 50 cm. Ltsz.: SM 67. 10. 87; RIU I 20 = Steind. 38.

A 20. század elején Szombathelyen, a Kálvária domb alatt – tehát a római színház közelében –, villaépítésnél találták. FETTICH N., OMRTÉ 1920, 58, 220–221; *Ula*. Vasi Szemle 6, 1939, 124; BUOCZ 1967, 51; aki a 249. jegyzetben tévesen hivatkozik Kuncz-Kárpáti 1880-ban megjelent városmonográfiájára (KUNCZ-KÁRPÁTI 46), mert az oltár 1903-ban került elő, amiről a helyi újságok is beszámoltak (TALABÉR T.–TÓTH M., 1999, 54–55). A Szent István parkban a Strasser-villa alapozásánál találták (az újsághírek

⁷⁵ KÁRPÁTI (1899, 131) szerint a hatalmas méretű mészkő, gránit és márványoszlopok az Erzsébet, Nagykar, Faludi és Berzsenyi utcákban, valamint a Horváth Boldizsár téren kerültek elő.

⁷⁶ PEACOCKE 1995, 365–367.

⁷⁷ Peacocke megállapításai ellenére kétségeim vannak a távoli szállítást illetően. Tény, hogy a savariai gránitok szerkezetének jellemzői megegyeznek a kisásziai bányák gránitjával. És még mivel egyezik meg? Bodányi Ödön Szombathely főmérnöke a 20. század elején a gránitoszlopokról azt írta, hogy anyaguk a mauthauseni gránitra emlékeztet (BODÁNYI 1910, 8).

⁷⁸ Vö. TÓTH I. 1996–1997, 329.

⁷⁹ RUINART 1731, 437; NAGY 1939; KISS-TÓTH-ZÁGORHIDY CZIGÁNY 1998, 61.

⁸⁰ NAGY 1944–46, 244–257; KISS-TÓTH-ZÁGORHIDY CZIGÁNY 1998, 61, 70; TÓTH E., A velenceiek sabariai eredete, *Analecta medicaevalia* 2, megjelenés alatt. TÓTH E., Lehet-e Bassianából Scarbantiát csinálni? Zalai Múzeum 11, megjelenés alatt.

⁸¹ Medgyes Magdolna ásatása.

⁸² A két pannón tartomány császárkultuszközpontjának a jellegzetességeit a Pannonia inferiori kultuszközponttal kapcsolatos tanulmányomban foglalom össze.

eleinte Valeria nevű Vesta-szűznek titulálták, míg Kárpáti Kelemen hitelesen be nem számolt róla, és egyben utalt Nemesisnek és az amphiteatrumoknak általában, és különlegesen a szombathelyi, a lelőhely melletti amphiteatrumnak a kapcsolatára, amelynek a létezését a Nemesis oltár által látta bizonyítottnak (uo. 55); a „gladiátorokról” Kárpáti K. is megemlékezik.

A RIU 22 öt curiára oszló albumon olvasható egy Val(erius) Valerianus név. Fettich Nándor felvetette a két személy azonosságát. A Nemesis oltár állítója sisciai polgár volt, ezért az azonosság csak abban az esetben képzelhető el, ha L. Valerius Valerianus a főpapi hivatala során vagy azt követően Savariában is polgárjogot nyert.

2. Oltár

T(itus) Cn(ornius) Sabinianus / ex praef(ecto) alae cantario(rum) v(ir) e(gregius) et L(ucius) Val(erius) Verus dec(urio) c(oloniae) C(laudiae) Savar(iae) sacerdotalis /

14. kép. Nemesis oltár (Savaria)

Abb. 14. Nemesis-Altar (Savaria)

pr(ovinciae) P(annoniae) s(uperioris) cryptam vi ignis / exustam sumptibus suis / refecerunt

Márványtábla, Kr. u. 3. század első fele (Lőrincz B.) (15. kép)

Szélessége: 171 cm, magassága: 85 cm, vastagsága: 15. Ltsz.: SM 67.10.17; SCHOENWISNER Taf. V. CIL III 4186 = ILS 7117, Steind. 7, RIU 39. LŐRINCZ 2001. Nr. 112.

A lelőhely Szombathelyen belül ismeretlen, csak az őrzési helyekről tudunk (TÓTH 1971, 165). Korábban Mikos László házában volt befalazva, a CIL az Uri utca 285-ben említi. Ez a Gigler ház volt, ahonnan 1872-ben emelték ki (SM Irattár 1872, márc. 10-i számla a fal helyreállításáról). Lipp Vilmos szerint (VREÉJ 2, 1874, 43) a 18. század végén a Gyöngyös utcai Cz..... most H... féle ház helyén ásták ki, de a legutóbbi időkig az Uri utcai Gigler ház kapujában volt befalazva. A Steind. szerint Gyöngyös utca 1491.-es hrsz.-on volt található, azután a Hollán utca 1896 hrsz.-ba, végül az Uri utcába került. 1858-ban a 285. számú ház az Uri utcában állt, Gigler József tulajdonában (ma: Széchenyi u. 6.). 1872-ben a Gigler örökösök ajándékozták a Vasvármegyei Régiség-tárnak. (Vasmegyei Lapok 1872. április 11.)

L. Valerius Valerianus és L. Valerius Verus között rokonság, talán egyenes ági leszármazás is lehetséges. Savariában azonban más, ott honos, a Claudia tribusba tartozó L. Valerius nevű család is élt (L. Valerius L. f. Cl. Censorinus: RIU I 66). Valerianus főpap az idősebb generációt képviseli, mert Sisciiában volt duumvir, és talán éppen a sacerdosai hivatal következtében került a család Savariába. Mindenesetre a tartományi főpapok és a Savariában municipális papi hivatal betöltő Valerianusok támogatják a rokonság lehetőségét. Mivel az egyik helyreállító tartományi főpap, nem lehetetlen, hogy a crypta a kultuszközpont része. A crypta jelentése ilyen értelmezést tesz lehetővé.⁸³ Ezt azonban csak akkor tarthatnánk bizonyíthatónak, ha a felirat lelőhelye a tartományi császárkultuszközpont lenne.

3. Oltár

Minerva(e) M(edicae) / Aug(ustae) / L(ucius) Cl(audius) Ti(berii) f(ilius) Quirina (tribu) / Moderatus / dec(urio) c(oloniae) C(laudiae) Savaria(e) / dec(urio) municipi(i) / Ae(lii) Sallae sacerdot(alis) / arae Aug(usti) e q(uinque) decur(iis) / posuit

Lh.: Varaždinske Toplice, Kr. u. 2. század, Hadrianus uralkodása után.

ILJug 1169 = AnÉpigr. 1979:468, 1983:774. A felirat rajzát közölte: M. GORENC-B. VIKIC: Varaždinske Toplice – Aquae Iasae. Varaždinske Toplice 1980. 14. 9. kép.

e V dec-hoz: Carnuntum, CIL III 4495 = VORBECK, Zivilinschr. 76, Carnuntum, CIL III 14359,3 = VORBECK,

⁸³ Az értelmezéshez lásd a Les Cryptoportique dans l'Architecture romaine. Roma 1973 tanulmánykötet cikkei, különösen F. COARELLI, „Crypta, cryptoporticus”. Analisis del termine e del suo significato nella tradizione scritta, 9–21. old., továbbá R. ETIENNE, Culte imperial et architecture. A propos d'inscriptions de Lacipo (Betique). ZPE 43, 1981, 135–142.

15. kép. Crypta helyreállítási felirat (Savaria)

Abb. 15. Wiederherstellungsinschrift der Crypta (Savaria)

Zivilinschr. 178. AIJ 561 = AE 1987: 820 = M. CHRISTOK-S. DEMOUGIN, ZPE 64, 1986, 185–194; NAGY T., Pannonier in den Richterdekuren, Römische Geschichte, Altertums-kunde und Epigraphik, Festschrift für A. Betz zur Vollendung seines 80. Lebensjahres, Wien 1985, 417–444.

Moderatus Sallában és Savariában egyaránt az ordo tagja volt, azonban a Quirina tribus miatt egyik városból sem származhatott. Tekintve a Borostyánkő-út menti városokban betöltött tisztségeit, legvalószínűbben Dél-Pannoniából vagy Scarbantiaiból származhatott. Az utóbbi esetben ez a felirat az első, ahol Scarbantia tribusa olvasható.

4. Oltár

Genium / pro sal(ute) Imp(eratoris) [[Caes(aris) M(arci) Aur(elii) / Antonini P(ii) F(elicis) Augustis]] / [O]ct(avius) M(arci) f(ilius) Faustianus / [d]ec(urio) c(oloniae) C(laudiae) A(ugustae) S(avariae) et c(oloniae) S(eptimiae) A(ureliae) A(ntoninianae) K(arnunti) eq(uo) / [p]ub(l(ico)) sacerdotalis / p(rovinciae) P(annoniae) s(upe-rioris) trib(unus) mil(itum) leg(ionis) / XIII G(eminae) Ant(oninianae) tri(bunus) / coh(ortis) II Mattiacor(um) / (milliariae) eq(uitate) praef(ectus) alae / I Sept(imiae) Suror(um) (milliariae) / [c]oll(egio) fabr(um) Karn(untensium) d(ono) d(edit)

Az oldallapon: *Ded(icatum) Imp(eratore) [[Antonino Aug(usto)]] II et Sacerdote co(n)s(ulibus) / (ante diem) X Kal(endas) Sept(embres) / agente pref(ecto) T(ito) Ael(io) Constant(ino) vagy -io) / mag(istris) coll(egii) / Ael(io) Herculano et Ulp(io) Marc[el]lino*

Kr. u. 219. augusztus 23-án a Vulcanalia alkalmából állította Faustinianus (ALFÖLDY i. m. 267).

Lh.: Carnuntum, Nagy fürdő (ún. Palastruine), VI. terem. AnÉpigr. 1966:286, 1968:422; A. BETZ, Carnuntum]b 1960 (1962) 29–35; 1961–62 (1963) 86; H.-G. KOLBE, Carnuntum]b 1963–1964 (1965) 48–54. G. ALFÖLDY 1965, 256 és ZPE 51, 1983, 130–236 az állító nevét [L(ucius?) O]ct(avius)]-ként olvasta. H.-G. KOLBE, Zum Faustinianus-Stein aus Carnuntum, Carnuntum]b 1987, 93–103 saját feloldását továbbra is fenntartotta. A felirat 4. sorának kezdete azonban annyira romlott, hogy Faustinianus nomenjének végleges megállapítása egy újabb, teljesebb felirat előkerüléséig várni fog magára. AnÉpigr. 1965:422, AnÉpigr. 1966:286, AnÉpigr. 1982:766.

5. Oltár

[I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Depul]sori [pro salute / Savarie]nsium po[rticum cum / aetom]a quam L. O[C vagy G.....]n(nianus) de[c(urio) c(oloniae) Ulp(iae) T(raianae) Poet(oviensium) praef(ectus) vagy pat(ronus) / col(legii) fabr(um)] centon(ariorum) [?aed(ilicius) / II vir i(ure) d(icundo) II vir q(uin)q(ennalis) fl(amen) [...]] /

Tóth István kiegészítése:

I. O. M. Depul]sori [pro salute / Savarie]nsium po[rticum cum / exed]ra quam L. O[ctavius M. f. / Fausti]n(nianus) de[c(urio) c(oloniae) C(laudiae) Savar(iensium) praef(ectus) vagy pat(ronus) / coll(egii) fabr(um)] centon(ariorum) [?aed(ilicius) / II vir i(ure) d(icundo) II vir q(uin)q(ennalis) fl(amen) coloniae]

Lh.: Szombathely; az új városháza építésénél 3 méter mélységben, Medgyes Magdolna ásatásán 1985-ben találták. A lelőhelynél egy peristiliumos épületrészt tártak fel, RégFüz 77, 1974, 49, 28, 1975, 66. A lelőhely Savaria É-D-i főútjának keleti oldalán a városfalon kívül épült fel. Töredékes m.: 65 cm, töredékes sz.: 48 cm, vastagsága: 8–9 cm. A felirat betűiben a vörös festés jól megmaradt.

ArchÉrt 1990:803; TÓTH I., Savaria 17–18, 159–163.

A tábla a legszebben vésett savariai felirat, a betűk piros festése is megmaradt. A szépen vésett talpas betűk inkább a 2. századra, mint a 3. század első harmadára keltezhetők, de mivel hasonló minőségű felirat nem került még elő Savariában, nincs összehasonlítható anyag. A keltezéshez csupán egyetlen betűt, a Q-t lehet figyelembe venni. Ennek caudája hosszan, ívesen elnyúlt egészen az A betű bal hastájáig. A savariai feliratokon ilyen Q csupán a korábbi császárkori feliratokon fordul elő. A Ti. Barbius Valens által állított Isis oltáron a quaestor kezdőbetűjének caudája az A betűig nyúlik (RIU I 14). Kisebb mértékben nyúlik el a cauda az emonaiak által állított Aequorna-táblán (RIU I 135), a betűk azonban lazábbak a feliraton. További elnyúló Q caudák: Emona, AIJ 173 (Kr. u. 1. sz. eleje), 176 (Kr. u. 1. sz. 1. fele), 212 (sírlőtár), Praetorium Latobicorum 236 (sírkő), Neviodunum 246 (2. sz. első fele). A savariai felirat ductusa, a Q betű formája amellett szól, hogy a feliratot a Severus-kornál korábbra kell keltezni.

Tóth István a feliratot L. Octavius Faustinianus nevére egészítette ki, aki egyúttal Savariában is a városi hivatalokat töltötte be (AnÉpigr 1990:803; TÓTH I., Savaria 17–18, 1983–1984) 139; Ua. Specimina Nova 1986, 41; Ua. 1994.

A kiegészítés némi korrekcióra szorul, ezért a fenti olvasat eltér Tóth István kiegészítésétől. A felirat állítóját nem tartom azonosnak a carnuntumi bázist állító Faustianusszal: a ...h]ianus, ...m]ianus, ...n]ianus, vagy esetleg a -v]ianus végződésű cognomen nem elegendő a személynév azonosságának bizonyítására. A nomen kezdőbetűje nemcsak O, hanem C és G is lehet. A savariai felirat állítóját akkor volna lehetőség Faustianusszal azonosítani, ha a cursusukban meggyőző azonossági pontok lennének. Erre csupán a decurionatus azonban nem alkalmas. Faustianus Carnuntumnak és Savariának is decurioja volt. Az a város vagy városok azonban, ahol a Depulsor-felirat állítója a hivatalait viselte, nem ismert. Igaza van Tóth Istvánnak abban, hogy a savariai felirat állítója poetovioi származású lehetett (a *depulsor*-hoz: H.-G. PFLAUM, *Mélanges Isidore Lévy* 1955, 445–460; CIL 3, 3269, 4018, 4033–4035, AIJ 156, 157, 186, ArhVest 2, 1951, 15; ŠAŠEL KOS, M., *Iuppter depulsor* – a Norican deity?, in: *Pre-Roman divinities of the eastern Alps and Adriatic*, Situla 38, Ljubljana 1999, 121–129). Ezért legalább ugyanennyire lehetséges, hogy a városi hivatalokat is Poetovioban viselte. Ha a feliratot valóban *p[ro salute / Savarie]nsium* állította, akkor valószínűbb, hogy nem savariai volt, mert a város lakóinak jóllétét akkor éppúgy nem hangsúlyozta volna, mint L. Valerius Verus a *crypta* helyreállításakor. Helyi magistratus részéről az ilyen építkezés természetes volt. Ha idegen magistratusként építkezett a városban, akkor viszont majdhogyan

nem bizonyos, hogy tartományi főpaként járult hozzá a concilium székhelyének építéséhez.

Az építkezés tárgyának kiegészítésére Tóth I. a *porticum cum exedra*-t javasolta. Azonban a 3. sor sorkezdő betűmaradványa inkább lehet egy függőleges hasta alsó végződése, ami a feliraton egyébként is megfigyelhető. Ezért a *porticum cum aetoma* kiegészítést valószínűbbnek tartom: az első deklinációs ablativus más szóval nem egészíthető ki, és a ritkán használt *aetoma* szó egy másik savariai feliraton is feltűnik. A nagyon szépen vésett és egyenletesen beosztott betűtávolságú felirat kiegészítésén a FABR betűi össze vannak nyomva a kevés hely miatt. Ezért valószínűbb a *col[legii]* kiegészítés.

A kiegészítés problémája, hogy nincs értelmezve a *quam*, amely a mellékmondatot vezeti be. Mivel a főmondat és a mellékmondat állítmányai hiányoznak, a feliratot valójában nem lehet pontosan értelmezni. Nem lehet tudni, hogy a *decurio* mi módon kapcsolódik az építkezéshez, amelyet ő alapított, más befejezett stb. A felirat tartalma az lehetett, hogy a Jupiter Depulsornak a savariai lakosok jóllétéért állított építményt, amit L. [...]*Janus* Savaria és Poetovio magistratusának tagja megígért, valaki más felépítette és dedikálta. Vagy olyan építkezésről van szó, aminek építését megfogadta, fel is építette.

6. Feliratos tábla

[..... / *dec(urio?) c(oloniae) C(laudiae)*] *S(avarientium) dec(urio...?)* / *[mun(icipii) Ael(iae)] Karn(untensium) / [equo p]ublico / [sac(erdos) ar]ae Augg(ustorum) / provinc[ia]e P(annoniae) s(uperioris)*

Kristályos mészkő tábla, Szombathely, Hosszú utca 102 (CIL), azután a püspöki palotában őrizték, ma Savaria Múzeum, ltsz.: 67. 10. 93. A lelőhely a városfaltól délre, az Iseum környéke. Töredékes magassága: 85 cm, szélessége 50, vastagsága 8,5 cm, bal felső sarka jelenleg hiányzik.

CIL III 4170, Steind. 80, RIU 71, AnÉpigr. 1966:286 = 1983:766. KORNEMANN, *Klio* 1, 1901; ALFÖLDI A., ArchÉrt 1940, 197; ALFÖLDY G., *Listy Filologické* 88, 1965, 266–7.

Alföldy Géza a Severus-korra keltezte és az állítóját lehetségesen azonosnak tartotta Faustianusszal (nr. 5). Mivel azonban a főpapság feltétele két város *decorionatusa*, a Carnuntumban és Savariában betöltött tanácstagság nem jelent olyan különlegességet, amelyből kényszerítő erővel kellene következtetni arra, hogy mindkét feliratot ugyanaz a személy állította. Az azonosítás a carnuntumi Faustianusszal csak lehetőség.

Szokatlanul tűnhet a *provincia P. S.* megfogalmazás; a tartomány szó rövidítés nélküli kiírása. A natkrizovljani (AIJ 449, itt: nr. 7.) és az aquincumi feliratra is (CIL III 3485, itt: 16. sz.) rávésték a szót. Ugyanilyen megfogalmazásban jelölték a főpapi tisztséget a bátaaszéki feliraton is (*sacerdos arae Aug. nostri provinciae Pannoniae inferioris*, CIL III 6452 = 10 496). Alföldy Géza javasolt kiegészítésében nagyobb problémát jelent, hogy nincs értelmezve a felirat jellege: hiányzik az állítmány. Mivel nem tudjuk, hogy a főpap neve milyen esetben állt, azt sem tudjuk, hogy az ő tevékenységét örökölte-e meg a felirat, vagy neki állították a feliratot. A tábla alakja álló téglalap: ez a forma a savariai feliratok esetében az építési tábla ellen

szól. Azaz nem a főpap építkezését örökítette meg, ezért valóban szóba jöhet egy olyan kiegészítés, hogy az ő tiszteletére állították a táblát. Ez esetben Szabó Ádám kiegészítési javaslata logikusnak látszik: a feliratot a provincia állította a főpapnak.

Kr. u. 2–3. század.

7. Oltár

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Culm(inali) Aurel(ius) / Maximinus dec(urio) / col(oniae) Poet(oviensium) hon(ore) Ilvir q(uin[q(uennalis)] / ex curat(ore) sac[er]r[d]os provinci[a]e Pann(oniae) superi(or)is) / pro salute sua et / Aurel(iae) Marcell[i]nae coniugis suorumque omnium v. s. l. m.

CIL III 4108 = AIJ 449.

Lh.: Natkrizovljan, Poetovio territoriuma, Zagreb, Nemzeti Múzeum; a lelőhelyről AIJ 199. Alsó része a 7–11. sorral elveszett. Felül norppannon minta keretezi, az oldalkeretezést a másodlagos beépítés miatt levették.

Az első sorban lehetséges a *Cul(minali) M(arcus) Aur(elius)* olvasat. A 3. században élt főpap az oltárt hivatali évében állította.

8. Oltár

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / nundinario / pro salute d(omini) n(ostri) / imp(eratoris) Gordiani Aug(usti) / C(aius) D(.....). Q(uirina tribu?) Victorinus / dec(urio) col(oniae) Sisc(iae) II vira(lis) / eq(ues) Rom(anus) sac(...?) p(rovinciae) P(annoniae) S(uperioris) / et C(aius) D(.....) Victorinianus / fil(ius) dec(urio) col(oniae) Sisc(iae) eq(ues) R(omanus) / et L[uc]ilia Lucilla / coniux sacerdot(alis) / Pio et Proculo co(n)s(ulibus)

CIL III 3936 = AIJ 500 = ILS 7116. Egyszerűen keregetett mészkő bázis, m. 1,06, sz. 0,61 cm.

Lh.: Degoj, a Kulpa mederből, Siscia territoriuma, Zagreb, Nemzeti Múzeum.

Kr. u. 233.

9. Oltár

Nem(esi) Au[g(ustae) s]a[c(rum)] / Valer(ius) Ursus / vir sacerdot(alis) / omnibus / honorib(us) / functus / v. s. l. l. m. [S]atrius Firmin[us] / antestis patrono

CIL 10 911 = Steind. 37 = RIU 21. A CIL-ben tévesen *Variis*. Lh.: Szombathely, KUBITSCHKE–FRANKFURTER, AEM XI.73.

Ursus tartományi főpapsága kérdéses.

10. Bázis

Municipium / Flavium / Aug(usta) / Scarbant(ia) (16. kép)

RIU I 133 = CIL III 4193.

A feliratos bázist 1784-ben Dorfmeister István más római kőfaragványokkal együtt lefestette a püspöki palota Sala terrena termében (THOMAS 1981, Taf. XI).

Schoenwisner metszetén térben ábrázolt kőhasáb látható. Feliratos és bal oldala keretezett. A felirat *in Sabariae vico Perénth effusus, et in aedibus Francisci Martinkovits muro infertus*. Mivel a metszet a kőhasáb oldalát is ábrázolta, az épület sarkába lehetett berakva. A négysoros felirat az álló téglalap alakú feliratos mező felső felét foglalja el. A feliratos oldalon a kő mérete a metszeten mellékelt lépték szerint viszonylag pontosan

16. kép. Scarbantia-felirat, Dorfmeister festménye (Szombathely, Püspöki palota)

Abb. 16. Scarbantia-Inschrift, Gemälde von Dorfmeister (Szombathely, Bischofspalais)

mérhető. Magassága 95–96 cm (3 láb 1 ujj), szélessége 39 cm (1 láb 3 ujj).

Martinkovits Ferenc a plébánia harangozója volt. Életéről ugyan sokminden kinyomozható volt, de megfelelő adat híján perinti házát azonosítani nem tudtam.⁸⁴

⁸⁴ M. Ferenc 1733 körül született. Gyermekei 1776-ban Szombathelyen, 1781-ben és 1784-ben Óperintben születtek. (Szombathely, Főplébánia, matriculák). A plébánia harangozója volt. A harangozással a városnak is szolgált, ezért 1789-ben „megengedtetik neki a Város makkjára egy sörtvést hajtani” (Protoc. 1788–1791, p. 253). 1791 május 15.-én temették és a piaci toronyban lévő haranggal duplán és fizetés nélkül harangozták ki (Elszámolás a piaci kápolna jövedelméről, II. csomag Nr. 13. Sz helyi lt.). Az 1784-ben született Antal fia pap lett, majd Karácsfán plébános (+1829). GÉFIN GY., A Szombathelyi egyházmegye története III. Szombathely 1935, 260, nr. 818.

A Scarbantia nevét tartalmazó követ 1784-ben Dorfmeister István felfestette a szombathelyi püspöki palota Salla terrenájának római mitológiai és a savariai faragványokat ábrázoló freskóira, majd 1791-ben Schoenwisner könyvébe mindkettő belekerült. Mommsen már nem találta őket: *frustra quaesivi* írta, és később sem kerültek elő. A hasábforma, a keretezés, a feliratok elhelyezése a mezőkben és a tartalmuk azonos. Magasságuk megegyezik⁸⁵ (a Sisciát említő kő alsó kerete hiányzik). Az azonosságokhoz számítható ugyanaz a lelőhely: aligha kerültek volna különben beépítésre ugyanannak a házának a falába. Mindezt ezért rendeltetésük azonos és lehetségesen egyidősek.⁸⁶

11. Bázis

Colonia / Septimia / Siscia / Augusta.

RIU I 134 = CIL III 4192.

Schoenwisner metszetén csak a feliratos oldalt ábrázolták, ezért lehetséges, hogy csak az látszott a házfal síkjában. A másik felirattal azonos léckeretezésű, azonban az alsó keretezése letört vagy nem volt látható. Felső részén repedt és töredezett. A felirat ez esetben is a feliratos mező felső részét foglalta el: elhelyezéséről Schoenwisner csak annyit mond, hogy *vico Perént erutus*, és hogy ez is Martinkovits Ferenc házában volt található. Töredékes magassága: 90 cm (2 láb 11 ujj), szélessége: 47 cm (2 láb 6 ujj). A méretek kiszámolásánál láb-Schuh 31,1 cm-rel számoltam. A lábat a rajzoló 12 egységre osztotta: ez 2,59 cm-nek felel meg.

12. Bázis

Sign(um) Victo(riae) / Q(uintus) Gav(ius) Maximus / Q(uintus) Tor(ius) Priscianus / magg(istri) col(legii) Geni(ii) / p(rovinciae) P(annoniae) s(uperioris) P(ublius) Ael(ius) Exu(e)ratus et T(itus) Aur(elius) / Peculiaris scri(bae) / coll(egii) d(onum) d(edit) / Modesto II et Probo co(n)s(ulibus)

Kr. u. 228.

Lh.: Szombathely, Gyöngyös u. 4. CIL III 4168 = ILS 7118 = Steind. 68. = RIU I 31. átvésett felirat (TÓTH I., Specimina 1994 (1995) 20. Nr. 38. Dorfmeister 1784-ben lefestette a Püspöki palota Sala terrena termében (THOMAS 1981, Taf. V.), Schoenwisner István publikálta (1791, 48, IV. tábla).

13. Bázis

Imp(eratori) Ca(esari) / [d]iv[us] N[er]vae / [f]il[ius] N[er]vae / [Traian]o August(o) / [German]ic(o) Dacic(o) / [pontif]ic(i) maxim(o) / [tribun]iciae potestatis / [...c]o(n)s(uli) V[er]i patri p(at)riae / [pont]if(ices) a[ug]ures sacer[d]ot[us] (es) ex colonia / [S]avaria

Savaria, Wolfgang Lazius a szombathelyi régi Szent Márton templom oltárlépcsőjében látta, elveszett. J. Milles 1736-ban már nem ír róla, amikor a domonkos templom római faragványait ismertette (KUBITSCHKE 23): mivel a templomot a 17. század során többször is átépítették, és a templombelső átalakították, ennek során építették be máshová a feliratot. Ma a templomban nem lelhető fel. A 103–111 között a savariai papok által Traianusnak állított, elveszett bázis is csak közvetve hozható kapcsolatba a császárkultusszal. Az állítók Mommsen kiegészítése szerint *[pontif]ic(es) a[ug]u(res) sacer[d]ot[us] (es) ex colonia / [S]avaria* a colonia papi tisztviselőire vonatkozik, és nem a tartományéra. A bázis – mivel a colonia összes papja állította – lehetséges, hogy összekapcsolható a császárkultusközponttal: az állítás a kultusközponttal összefüggő vallásos szertartást örökített meg. A feliratot MÓCSY (1962, 595) annak bizonyítékként idézi, hogy a központ már Traianus óta Savariában volt

CIL III 4178 = 10919, Eph. IV. 482.; RIU 45.; SCHOENWISNER 54–55.

Kr. u. 103–111.

⁸⁵ Ez a bázis ugyan kb. 8 cm-rel szélesebb a másiknál. Kérdés, hogy ez a különbség nem abból adódott-e, hogy az egyik feliratot szemből, míg a másikat kissé rövidülésben ábrázolták.

⁸⁶ Br. Galsterer-Kröll a városnévjelzők vizsgálata során mindkét felirattal foglalkozott. Alakjukat Savariában szokatlanul találta és mivel a városnevek Augusta jelzője sem fordul elő máshol, a feliratokat hamisítványnak gondolta. Érvei nem meggyőzőek. Schoenwisner metszetén semmi sem mutat arra, hogy a feliratok ne lennének eredetiek. Savariából hamisított római felirat nem ismert. Még ha formájuk Savariában unikális lenne, az sem volna elegendő érv a hamisításra. A feliratok „kocka” formájából (GALSTERER-KRÖLL) nem hamisításra, hanem a felhasználás szokatlanságára vagy ritkaságára lehet következtetni, ami összhangban áll a feliratuk ritkaságával. Egyébként is két hasonló bázis ismert a coloniából (RIU I 33 = Steind. 58, RIU I 32 = Steind. 59). A perinti bázisok felirataiban az *augusta* jelzők

egyedi előfordulása sem kelt gyanút. Az *augusta* városjelző nem ritka. A szokatlan az, hogy a jelző a név legutolsó tagja: a kitüntetett jelzőt azonban utólag is felvélhették. Ezt azonban a metszetről ellenőrizni nem lehet. Siscia esetében ugyan a CIL 3, 10 836-os Herculesnek állított oltárt *Rufinianus dec. col. S(eptimia) S(iscianorum) aug.. quaestor*: a CIL és az AIJ (nr. 528) az *aug.*-ot a városnévhez kapcsolta, de legalábbis nem lehet kizárni az *aug(ur)* feloldást. Érthető, hogy Scarbantia esetében az Augusta jelző miért nem ismert más feliratról is. Siscia Septimia jelzőjéből következik, hogy a bázisokat – mivel egyidősek lehetnek – nem állíthatták Septimius Severus uralkodását megelőzően, azaz Kr. u. 194 előtt. A 3. század középső harmadától rohamosan visszaesik a feliratállítás és főleg nincs olyan ünnepélyes megfogalmazású felirat, amelyeken a nevük teljes kiírása várható lenne. Hiszen a városi tisztségek jelölésekor általában megelégedtek a *municipium/colonia* (genitivusban) és a tulajdonnév kiírásával.

IRODALOM

- ALFÖLDI A.
1940 Epigraphica III. *ArchÉrt* 3.
1942 In: *Budapest története* I. Budapest.
- ALFÖLDY G.
1965 Epigraphischen aus Nordwest-Pannonien. *Listy Filologické* 88.
1978 Tarraco. *RE Suppl.* XV. Stuttgart 572–644.
- AUDIN A.
1956 *Essai sur la Topographie de Lugdunum*. Lyon.
- AUDIN A.–QUINIAM P.
1969 Victories et colonnes de l'autel fédéral des Trois Gaules: données nouvelles. *Gallia* 20, 103.
- BÉL M.
1977 Vas vármegye leírása, ford. T. Szálka Irma, *Vasi Szemle* 31, 266–294.
- BIRLEY A.
1988 *The African Emperor Septimius Severus*. London 1988.
- BODÁNYI Ö.
1910 Szombathely város fejlődése és műszaki létesítményei. *Építő Ipar* 1910.
- BOUSQUET J.
1971 Inscriptions of Rennes. *Gallia* 29, 1971, 109–121.
- BREDETZKY S.
1804 *Beyträge zur Topographie des Königreichs Ungarn* III. Wien.
- BULAT M.
1977 Stanje istrazivanja antickih naselja u Slavoniji (Stand der Forschung über die antiken Ansiedlungen in Slowenien). *Anticki Gradovi* 63–87.
- DEININGER J.
1965 *Die Provinziallandtage der römischen Kaiserzeit*. Vestigia 6. München.
- FEISZT Gy.
1995 Szombathely utcanévei és utcanévváltozásai. *Acta Savariensia* 11. Szombathely.
- FETTICH N.
1920–22 Adalékok Savaria amphiteatrumához. *Országos Magyar Régészeti Társulat Évkönyve* 1, 58–64.
- FEVRIER P.-A.
1969 Enciente et colonie. *Rivista di Studi Liguri* 35, 277–286.
- FISCHWICK D.
1972 The Temple of the three gauls. *JRS* 62, 46–52.
1978 The Developement of Provincial Ruler Worship in the Western Roman Empire. *ANRW* 16,2. Berlin–New York 1201–1253.
1983 *The Imperial Cult in the Latin West*. I–II. Leiden.
- FITZ J.
1970 A Concilium Provinciae Pannoniae Inferiorban. *Alba Regia* 11, 152–153.
1985 *Concilia provinciae in Pannonien*. *Geschichte Altertumskunde und Epigraphik*. Wien 257–265.
- FÜZES M.
1968 Über die FruchtDarstellungen des Füllhorndeckels von Savaria. *Acta Antiqua* 16, 355–381.
- GALSTERER-KRÖLL BR.
1972 Untersuchungen zu den Beinamen der Städte des Imperium Romanum. *EpigrSt* 9, 44–145.
- GAYRAUD M.
1969 Temple municipal et temple provincial du culte imperial a Narbonne. *Rivista di Studi Liguri* 35, 304–316.
- GERECZE P.
1905 in: FORSTER GYULA: A Műemlékek Országos Bizottságának kiadványai. Budapest.
- GRENIER, A.
1958 *Manuel d'archeologie gallo-romaine* III. *L'Architecture* II. Paris.
- HARL O.
1989 Der Stadtplan von Virunum nach Luftaufnahmen und Grabungsberichten. *JRGZ* 521–598.
- HÄNLEIN-SCHÄFER H.
1985 Veneratio Augusti. Eine Studie zu den Tempeln des ersten römischen Kaisers (*Archaeologia* 39). Roma.
- HESBERG H. VON
1978 Archäologische Denkmäler zum römischen Kaiserkult. *ANRW* 161, 911–995.
- KÁDÁR Z.
1960 L. Aelius Caesar arcképszobra Savariában. *ArchÉrt.* 87, 16.
- KÁDÁR Z.–GÉFIN Gy.–HORVÁTH T. A.
1961 *Szombathely*. Budapest.

- KÁRPÁTI K.
1899 Sabariai régiségekről. *ArchÉrt* 19, 130–138.
- KISS G.–TÓTH E.–ZÁGORHIDY CZIGÁNY B.
1998 *Savaria – Szombathely története a város alapításától 1526-ig*. Szombathely.
- KLEISS W.
1962 Die öffentlichen Bauten von Cambodunum. *MhBV* 18.
- KOLBE H.-G.
1963–1964 Die Laufbahnes Faustianus aus Carnuntum. *CarnuntumJb* 48–54.
- KUBITSCHKE W.
1931 Aeltere Berichte über den römischen Limes in Pannonien. *Sitzungsberichte Wien* 209.
- KUNCZ A.
1880 *Szombathely – Savaria rendezett tanácsú város monográfiája I*. Szombathely.
- LADAGE D.
1971 *Städtischen Priester- und Kultämter im lateinischen Westen des Imperiums Romanum zur Kaiserzeit*. Diss. Köln.
- LAKNER E.
1878 Iránypontok a vas megyei régészeti egyesület első működése elé. *ArchÉrt* 6, 9–13.
- LIPP V.
1871a Egy savariai felirat. *ArchÉrt* 6, 222.
1871b Szombathelyi közlemények X. *ArchÉrt* 6, 264.
- LŐRINCZ B.
2001 *Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit*. Wiener Arch. Studien. Bd. 3.
- MERLAT P.
1951 *Repertoire des inscriptions et monuments figurés du culte de Iupiter Dolichenus*. Rennes–Paris.
- MÓCSY A.
1962 Pannonia. *PWRE Suppl.* IX. Stuttgart, 517–775.
- MÓCSY A.
1974 *Pannonia and Upper Moesia*. London.
- NAGY T.
1939 A pannoniai kereszténység története a római védőrendszer összeomlásáig. *DissPann* II:12, Budapest.
1944–46 A Quirinus reliquiák translációjának időpontja. *Regnum* 244–257.
- ORSTED P.
1989 Ad Publicanos. Zwei Zollstationen. *Acta ArchHung* 61, 175–188.
- PEACOCKE D. P. S.
1995 The Passio Sanctorum Quattuor Coronatorum; a petrological approach. *Antiquity* 69, 365–367.
- PFLAUM H.-G.
1955 Deuc carrières équestres de Lambèse et de Zana. *Lybica* 123–154.
- RUINART Th.
1731 *Acta Martyrum*. Verona.
- RYBERG SCOTT
1955 Rites of the State religion in Roman Art. *American Academy in Roma, Memoirs* 22.
- ŠAŠEL J.
1989 Zur Verwaltungstechnische Zugehörigkeit Emonas. *Acta ArchHung* 41, 169–174.
- SCHMITZ
1955 Ubii, *PWRE* VIII A 1.
- SÜSSENBACH
1989 Der Reichsaltar der Roma und des Augustus in Lugdunum. *BJ* 189, 73–96.
- SZÓNYI E.
1997 Adatok a Brigetio-Savaria út nyomvonalához. *Arrabona* 35, 97–108.
- TALABÉR T.–TÓTH M.
1999 Vas vármegye régészeti hírei a napi sajtóban 1900–1904. *Panniculus ser. B. No. 4*. Szombathely.
- TARDY L.–TÓTH E.
1971 Pjotr Ivanovics Keppen 1822. évi pest-budai naplójának régészeti vonatkozásai. *FolArch* 22, 35–40.
- TÓTH E.
1971 A savariai insularendszer rekonstrukciója. *ArchÉrt* 98, 143–169.
1991 Templum provinciae Tácon? *A Tapolcai városi Múzeum Közleményei* 2, 97–112
2001a Sopiana: a római város, mint Pécs elődje. In: *Pécs szerepe a Mohács előtti Magyarországon. Tanulmányok Pécs történetéből* 9. Pécs, 27–42.
2001b Fettich Nándor és Savaria topográfiája. *VSz* 55, 313–320.

TÓTH I.

- 1971 Sacerdotes Iovis Dolicheni. *Studium* 2 (Debrecen), 25–39.
 1976 *Juppiter Dolichenus tanulmányok*. Az ELTE Ókori történeti tanszékének kiadványai 14. Budapest.
 1994 Supplementa epigraphica Pannonia I. Savaria. *Specimina Nova* 10, Pars prima, 1994, 3–38.
 1996–1997 A savariai Iseum kutatásának eredményei és feladatai. *Savaria* 23:3, 329.

TURCAN R.

- 1982 L'autel de Rome et d'Auguste „Ad Confluentem”. *ANRW* 12:1, 607–644.

WEBER G.

- 1985 Der grosse Heilige Bezirk in Kempten – Provinziallandtage in Rätien. in: Die Römer in Schwaben, Arbeitsheft 27. *Bayerisches Landesamt für Denkmalpflege*, 230–232.

WEINSTOCK ST.

- 1958 Victimarius. *PWRE*, Stuttgart, 2483–2485.

ARA AUGUSTORUM IN PANNONIA SUPERIOR

ENDRE TÓTH

In den Provinzen an der mittleren Donau kommt Savaria eine besondere Stellung zu, weil wir seit langem wissen, daß dort die Institution der Kaiserkultes in Pannonia Superior errichtet wurde. In anderen Provinzen ist der Sitz der Institution nur zu vermuten. In Savaria kennen wir auch den Ort des Kultzentrums innerhalb der Struktur der colonia. Aus der Untersuchung der Inschriften der Priester des Kaiserkults in der Studie stellt sich heraus: der sacerdos arae Augustorum Pannonia superioris wird der Bürger gewesen sein, der mindestens in der Stadt duumvir oder in zwei Städten decurio war.

Aufgrund der die colonia Savaria umgebenden Gräberfelder und kultischen Funde sowie der Fundstelle von Inschriften im Zusammenhang mit dem Kaiserkult konnte in der Stadtstruktur der Ort des Provinzialforums bestimmt werden. Von Norden, Süden und Osten umgeben Bestattungen die colonia. Im Westen wird die Stadt vom Savaria- (heute: Perint-) Bach begrenzt. In dem großen Gebiet zwischen dem Bach und den Hügeln im Westen gibt es keine Bestattungen. Am W-Rand dieses etwa 500 × 300 m großen Gebiets stand das Theater, das ebenfalls ein unausbleibliches Gebäude der Provinzialforen war. In diesem Gebiet fanden sich die Inschriften, die den Ort des Kaiserkults beweisen, und dort befanden sich auch die sakralen Denkmäler, die mit der sakralen Bestimmung des Gebietes in Zusammenhang zu bringen sind. Am O-Ende des Provinzialforums wurden 39 Pfeiler gefunden. Dieser Bau mag der Teil

eines 280 m langen porticus gewesen sein, der das Forum gegen die colonia abschloß. Die Grundmauern der weiteren Bauten auf dem Forum fanden sich zwischen dem porticus und dem Perint-Bach. Auf dem gleichen Territorium mag im 4. Jahrhundert auch die Festung der lanciarii Savariensis gestanden haben.

Die Epitome de Caes. (19,3) schrieb: *In Pannoniae Sabaria Septimius Severus creatur Augusti*. Möglicherweise hat man das Fest für den in Carnuntum ausgerufenen Herrscher, dem sich die Legionen von Brigetio und eventuell von Aquincum aufgrund des Straßennetzes in Savaria anschlossen, gerade wegen des Hauptaltars der Kaiserverehrung in der Provinz dort abgehalten. Die zitierte Quellenstelle hielt eventuell die Erinnerung daran fest. Am Anfang des 4. Jahrhunderts wiederum verurteilte der Statthalter den Bischof Quirinus von Siscia im Theater von Savaria. Er wurde von der Brücke des Sibaris- (Savarias-Perint-) Baches mit einem Mühlstein um den Hals ins Wasser geworfen. Der Schauplatz der Geschehnisse der Passion stimmt mit der Topographie des Provinzialforums überein: Das Theater lag in der westlichen Gemarkung Sabarias. Von dort zurückkehrend, kreuzte der Perint-Bach ihren Weg: Hier war der Schauplatz des Martyriums des Bischofs. Wir kennen den Ort des Theaters, und am O-Ufer des Perint-Baches stieß man auf die riesigen Grundsteine des Brückenpfeilers. Der letzte Weg des Bischofs von Siscia führte am Hauptaltar der Kaiserverehrung vorbei, quer über das Provinzialforum.